

Gintaras Chomentauskas • Edita Dereškevičiūtė •
Dovilė Murauskienė •

Psichologinė parama

aukoms ir liudytojams
bei jų apsauga teismo
processe

ŽMOGAUS STUDIJŲ CENTRAS
HUMAN STUDY CENTER

norway
grants

Psichologinė parama

aukoms ir liudytojams
bei jų apsauga teismo
processe

Gintaras Chomentauskas • Edita Dereškevičiūtė
Dovilė Murauskienė

Psichologinė parama

aukoms ir liudytojams
bei jų apsauga teismo
processe

 **norway
grants**

NORVEGIJOS PARAMA LIETUVAI
partnerystė vertybėms
kurti ir išsaugoti

ŽMOGAUS STUDIJŲ CENTRAS

UDK 159.98-058.6

Ch476

Autoriai

dr. Gintaras Chomentauskas

dr. Edita Dereškevičiūtė

Dovilė Murauskienė

Kalbos redaktorė

Romualda Truncienė

Dizainerė

Deimantė Rybakovienė

Leidėjas

UAB „Žmogaus studijų centras“, 2015

ŽMOGAUS STUDIJU CENTRAS

Šis leidinys yra parengtas Nacionalinei teismų administracijai įgyvendinant 2009–2014 m. Norvegijos finansinio mechanizmo programos „Efektyvumas, kokybė ir skaidrumas Lietuvos teismuose“ ir Lietuvos Respublikos biudžeto lėšomis finansuojamą projektą „Geresnė pagalba liudytojams ir nusikaltimų aukoms teismo procese, įskaitant saugumo teismų pastatuose sustiprinimą“. Projekto Nr. NOR-LT13-NTA-TF-01-003.

 **norway
grants**

NORVEGIJOS PARAMA LIETUVAI
partnerystė vertybėms
kurti ir išsaugoti

Turinys

Įvadas	6
1. Naujas požiūris į teisėsaugos misiją	8
2. Nusikaltimo psichologinis poveikis nukentėjusiesiems ir liudytojams	12
Kaip dažnai susiduriame su traumuojančiais įvykiais ir jų pasekmėmis	13
Reakcijos į nusikaltimą	13
Betarpiška reakcija į nusikaltimą	13
„Kovok arba bėk“ reakcija	15
„Sustink“ reakcija	16
„Įtik“ reakcija	18
Nusikaltimo poveikis suvokimui ir atminčiai	19
Ilgalaikė reakcija į nusikaltimą	25
Potrauminis streso sutrikimas	25
Psichologinė krizė	29
3. Nusikaltimo tyrimo psichologinis poveikis nukentėjusiesiems ir liudytojams	33
Tinkamas pareigūnų elgesys	34
Netinkamas pareigūnų elgesys	37
Pažeidžiamo asmens sampratos problema	39
4. Teismų galimybės užtikrinti tinkamą elgesį su nukentėjusiais ir liudytojais	45
Teismo atstovų bendravimas su nukentėjusiais ir liudytojais iki teismo posėdžių	47
Pasirengimas teismo posėdžiui	52
Bendravimas su pažeidžiamomis grupėmis teismo posėdžio metu	55
Psichologinės paramos ir psichologinio bei fizinio saugumo užtikrinimas	57
Procesinės priemonės	57
Organizacinio (techninio) pobūdžio priemonės	59
Efektyvaus bendravimo technikos	63
Rekomenduojami klausimai	66
Neleistini klausimai	67
Riboto taikymo ir vengtini klausimai	69
Liudytojų ir nukentėjusiųjų emocijos ir jų valdymas teismo proceso metu	71
Sudėtingos situacijos teismo posėdžio metu ir jų valdymas	76
Bendravimas su liudytojais ir nukentėjusiais tarp bei po teismo posėdžių	77
5. Visuomenės pasitikėjimo teismais ir teisėsaugos sistema didinimas	80

Ivadas

Nukentėjusiųjų nuo nusikalstamų veikų asmenų apsauga yra viena iš pagrindinių Europos Sąjungos (toliau – ES) vertybių. Kasmet ES apie 75 milijonai gyventojų tampa nukentėjusiais nuo nusikalstamų veikų¹, tačiau jų teisių apsauga ES šalyse skiriasi. Nukentėjusieji ne visuomet gali pasinaudoti procesinėmis teisėmis, gauti reikiamą psichologinę, medicininę pagalbą ar kitokią paramą ir jaustis saugūs vykstant baudžiamajam procesui bei jam pasibaigus. Siekiant išspręsti šią problemą, apie kurią vis garsiau kalba ne tik patys nukentėjusieji ar jų teisių gynėjai bei atstovai, bet diskutuojama ir politiniame lygmenyje, 2012 m. spalio 25 d. buvo priimta Europos Parlamento ir Tarybos direktyva 2012/29ES (toliau – Direktyva), kurioje reglamentuoti pagrindiniai žmonių, nukentėjusių nuo nusikalstamos veikos, pažeidžiamų liudytojų teisės, paramos ir apsaugos standartai. Šios Direktyvos nuostatos turi būti perkeltos į nacionalinius teisės aktus ir numatytas jų įgyvendinimo mechanizmas.

Šis leidinys skirtas teisėjams, teismo darbuotojams, nevyriausybinėms organizacijoms, padedančioms nukentėjusiesiems. Leidinio tikslas – kompleksiškai, pasitelkiant psichologijos, teisės mokslų žinias, apibūdinti, kaip pažeidžiami nukentėjusysis ir liudytojas jaučiasi nusikalstamos veikos metu, praėjus trumpesniam ir ilgesniam laikui po jos; kokie psichologiniai išgyvenimai lemia savijautą baudžiamojo proceso metu, galimybę efektyviai ir aktyviai dalyvauti baudžiamajame procese, ginti savo pažeistas teises. Jame aptariama dabartinė situacija ir, remiantis gerąja Europos ir kitų pasaulio šalių patirtimi, siūloma, kaip turėtų būti bendraujama su pažeidžiamais nukentėjusiais ir liudytojais teismo proceso metu, kad nebūtų sukelta antrinio bei pakartotinio viktimizavimo², kuris itin neigiamai veikia pažeidžiamo baudžiamojo proceso dalyvio psichologinę būseną.

Šis leidinys ir jo pagrindu vykdomi mokymai yra įgyvendinami kaip Norvegijos finansinės programos ir Lietuvos Respublikos biudžeto lėšomis finansuojamo projekto „Geresnė pagalba liudytojams ir nusikaltimų aukoms teismo procese, įskaitant saugumo teismų pastatuose stiprinimą“ Nr. NOR-LT13-NTA-TF-01-003, dalis ir taip pat yra *Norway Grants* fondo veiklos, skirtos Lietuvos teismams modernizuoti, dalis. Tikime, kad šis projektas prisidės prie Lietuvos teismų veiklos gerinimo ir pasitikėjimo visa šalies teisėsaugos institucijų sistema.

¹ Toliau terminai „nukentėjęs nuo nusikalstamos veikos“, „nusikaltimo auka“, „auka“, „nukentėjusysis“ vartojami kaip sinonimai.

² Viktimizacija – socialinis procesas (arba procesai), formuojantys ir kuriantys auką (Michailovič, 2007). Viktimizacija yra skirstoma į pirminę ir antrinę. Pirminė viktimizacija – tai tiesioginiai nuostoliai, žala, kurią auka patiria po viktiminio įvykio. Antrinė viktimizacija – neigiami padariniai, kuriuos patiria auka ir kurie nėra tiesioginiai viktiminio įvykio padariniai, pavyzdžiui, įvairūs neigiami išgyvenimai, nuostoliai, atsirandantys dėl netinkamo ikiteisminio ar teismo bylos nagrinėjimo, dėl žiniasklaidos įsikišimo, dėl netinkamos, asmenį žeminančios medicininės apžiūros, dėl nepagrįstų kaltinimų ir pan. (Uscila, 2005).

1.

Naujas požiūris
į teisėsaugos
misiją

Nusikaltimas daro žalą ne tik tiesiogiai nuo jo nukentėjusiam asmeniui, bet ir jo šeimai, draugams, bendruomenei. Jis neapsiriboja vien finansine, fizine žala ar dideliu stresu, patirtu nusikaltimo metu. Dažnai stipriausias nusikaltimo poveikis pasireiškia jau jam įvykus ir yra susijęs su išgyvenama psichologine krize, besitęsiančiu stresu ar potrauminiu streso sutrikimu (toliau – PTSS). 2009–2012 m. JAV atliktas nusikaltimo poveikio aukoms tyrimas rodo, kad 68 proc. nusikaltimų, susijusių su prievarta, aukų patiria ilgalaikes socialines ir emocines pasekmes, kurios pasireiškia kaip besitęsiantis distresas, kelia problemų darbe ar mokykloje; veikia santykius su artimais žmonėmis, sumažina artumo jausmą, skatina nepasitikėjimą ir pan. Net 75 proc. moterų, patyrusių išprievartavimą, vėliau susiduria su socialinėmis ir emocinėmis problemomis. Pasekmės yra ilgalaikės – net 91 proc. asmenų emociniai simptomai buvo patiriami mėnesį ar ilgiau, dalis šių asmenų (61 proc.) taip pat patyrė fizinių simptomų, trunkančių mėnesį ar ilgiau (Langton, Truman, 2014). Ilgalaikis neigiamas nusikaltimo poveikis sietinas ir su pakitusiu nukentėjusiojo požiūriu į save ir aplinką, jis tampa perdėm įtarus, labai sumažėja psichologinio saugumo jausmas, pablogėja emocinė būseną, pakinta santykiai su aplinkiniais ir kita.

Ne kiekvienas trauminis patyrimas sukelia ilgalaikių pasekmių. Jos priklauso nuo asmenybės ypatybių, pačios traumos ir nuo to, ar asmuo tinkamu metu gavo reikiamą palaikymą, paramą, buvo apsaugotas nuo papildomų traumuojančių įvykių.

Teismai ir kitos teisėsaugos institucijos bei jų elgesys su pažeidžiamais asmenimis daro didžiulę įtaką atkuriant šių asmenų psichologinę gerovę. Teigiamą poveikį lemia ne vien kruopštus teisinių procedūrų laikymasis, teisingumo įvykdymas, t. y. ar nusikaltimo kaltininkas buvo išaiškintas ir deramai nubaustas. Teigiamas poveikis priklauso ir nuo to, ar su traumuojančius įvykius patyrusiu asmeniu, nukentėjusiuoju ar liudytoju, buvo elgiamasi jautriai, supratingai, ar jis gavo reikiamą paramą, ar buvo stengiamasi kuo mažiau priminti traumuojančius įvykius, susijusius su nusikaltimu.

ES, Jungtinėse Amerikos Valstijose (toliau – JAV), Australijoje, Kanadoje ir kitoje šalyse keičiasi požiūrio į teisingumo vykdymą paradigma, kuri iki šiol buvo labiau orientuota į greitą nusikaltėlio išaiškinimą ir teisingos bausmės paskyrimą. Pavyzdžiui, Norvegija gali pasigirti išties puikiai išplėtotą ir veikiančią pažeidžiamų baudžiamoją proceso dalyvių apsaugos ir paramos sistema. Ši sistema leidžia ne tik laiku nustatyti pažeidžiamumą, bet ir užtikrinti, kad šį kriterijų atitinkantys asmenys sulauks deramo dėmesio ir pagalbos. Tačiau kai kuriose valstybėse, tarp jų ir Lietuvoje, neretai nukentėjęs asmuo, jo psichologiniai poreikiai ir sutrikdyta psichologinė bei socialinė pusiausvyra, bei pagalba, kuri reikalinga grįžtant į normalaus gyvenimo vėžes, lieka užribyje.

Dar daugiau, paplitusi teisėsaugos institucijose orientacija tik į nusikalstamų veikų ir su jomis susijusių faktų nustatymą bei į nusikaltėlio tinkamą nubaudimą gali net prisidėti prie pakartotinės aukos psichologinės traumos išgyvenimo. Pavyzdžiui, psichologinės paramos nebuvimas, detalūs pakartotiniai seksualinės prievartos įvykio tyrimai, nereikalingos bei neprofesionalios akistatos dažnai tik pablogina nukentėjusiojo būseną, sukelia antrinę traumą ir taip dar kartą jį nuskriaudžia. Tyrimai rodo, kad net 52 proc. lytinę prievartą patyrusių nukentėjusiųjų bendravimą su teisėsaugos sistema vertina kaip žalingą (Campbell, Wasco, Ahrens, Sefl and Barnes, 2001), dažnai liudytojai nebenori bendradarbiauti su teismais dėl patiriamų neigiamų išgyvenimų. Dėl tokios padėties negalima kaltinti tyrėjų, prokurorų ar teismų darbuotojų – tokiuose veiksmuose dažniausiai nėra piktos valios, tiesiog nežinoma, kodėl reikėtų elgtis kitaip, nematoma gerų pavyzdžių, nežinoma, ką ir kaip reikia daryti kitaip.

Pastaruosius dešimtmečius pagrįstai galima vadinti žmogaus teisių identifikavimo, pripažinimo ir siekio užtikrinti aukso amžiumi. Baudžiamasis procesas iš vien tik formalaus tiesos nustatymo bei kaltininko nubaudimo proceso neišvengiamai kinta žmogaus teisių, kaip prioriteto, pripažinimo ir teisių stiprinimo linkme. Todėl ir nuo nusikalstamos veikos nukentėjęs asmuo nebelaikomas beteisiu įrodymų šaltiniu, baudžiamojo proceso iniciatoriumi ar „pamirštąja baudžiamojo proceso šalimi“ (Wemmers, 2009), o yra suvokiamas kaip teisių ir teisėtų interesų turintis subjektas. Nukentėjusysis reikalauja valstybės pagalbos ne tik naudodamasis šiomis teisėmis, bet ir visiškai pagrįstai siekdamas tam tikro komforto baudžiamojo proceso metu.

Kintanti paradigma, kad teisingumas, be teisingumo vykdymo, turi atsižvelgti į nukentėjusiųjų psichologinius poreikius, psichologinio saugumo užtikrinimą ir siekti suteikti paramą pažeidžiamiesiems asmenims, kad jie galėtų kiek galima greičiau atsistatyti po patirtos traumos, atspindėta privalomoje Lietuvai Europos Parlamento ir Tarybos direktyvoje 2012/29/ES. Šia direktyva siekiama užtikrinti, kad nuo nusikalstamų veikų nukentėję asmenys gautų deramą informaciją, savalaikę paramą ir apsaugą. Šioje direktyvoje pabrėžiama (*9): „nusikaltimas – tai neteisėta veika prieš visuomenę ir aukų asmenis teisių pažeidimas. Nusikaltimų aukos turėtų būti pripažįstamos aukomis ir su jomis turėtų būti elgiamasi pagarbiai, jautriai ir profesionaliai, nediskriminuojant jų jokiais pagrindais, pavyzdžiui, dėl rasės, odos spalvos, tautinės ar socialinės kilmės, genetinių ypatybių, kalbos, religijos ar tikėjimo, politinių ar kitokių pažiūrų, priklausymo tautinei mažumai, turtinės padėties, kilmės, negalios, amžiaus, lyties, lytinės raiškos, lytinės tapatybės, seksualinės orientacijos, gyventojų statuso ar sveikatos. Bendraujant su kompetentingomis valdžios institucijomis, kurių veikla susijusi su baudžiamuoju procesu,

ir kitomis su aukomis ryšius palaikančiomis tarnybomis, pavyzdžiui, paramos aukoms ar atkuriamojo teisingumo paslaugų tarnybomis, turėtų būti atsižvelgiama į aukų asmeninę padėtį ir neatidėliotinus poreikius, amžių, lytį, negalią, ir visapusiškai gerbiama jų fizinė, psichinė ir moralinė neliečiamybė. Nusikaltimų aukos turėtų būti apsaugotos nuo antrinės ir pakartotinės viktimizacijos, bauginimo bei keršto, joms turėtų būti teikiama tinkama parama, padėsianti atsigausti ir užtikrinta teisė kreiptis į teismą.“ (Europos Sąjungos oficialusis leidinys L 315/57).

Minėtos Europos Parlamento ir Tarybos direktyvos nuostatas Lietuva turi įgyvendinti iki 2015 metų lapkričio mėnesio. Ši Direktyva sustiprins nukentėjusiųjų, kurie pažeidžiamais pripažintini pagal šiuos kriterijus: amžių (visi asmenys iki 18 metų amžiaus); fizinę ar psichinę negalią; asmenines savybes, nusikalstamos veikos pobūdį, santykį su kaltininku, teises. Šiame leidinyje, atsižvelgiant į ribotą jo apimtį bei į pasirinktą tyrimo objektą, bus kalbama apie nukentėjusiuosius (ir liudytojus), kurie pažeidžiamais pripažintini pagal aplinkybes, apibūdinančias jų asmenines savybes, nusikalstamos veikos, nuo kurios jie nukentėjo, aplinkybes bei santykį su kaltininku.

TRUMPAI

- Keičiasi teisėsaugos mąstymo paradigma: svarbu ne tik objektyviai ištirti nusikaltimą ir deramai nubausti kaltą asmenį, bet ir savo tinkamais veiksmais apsaugoti nukentėjusįjį nuo papildomų kančių ir užtikrinti, kad jis kiek galima greičiau atgautų psichologinę pusiausvyrą. Tai turėtų tapti ne tik moraline, bet ir teisine norma.
- Visuomenė ir teismai turėtų kiek galima anksčiau atsižvelgti į visų pažeidžiamų asmenų psichologinius poreikius ir kartu su teisėsaugos, kitomis valstybinėmis institucijomis ir NVO stengtis juos maksimaliai patenkinti, užtikrinti reikiamą paramą ir grąžinti nukentėjusiems nuo nusikalstamos veikos asmenims psichologinės gerovės būseną.

2. Nusikaltimo psichologinis poveikis nukentėjusiesiems ir liudytojams

Kaip dažnai susiduriame su traumuojančiais įvykiais ir jų pasekmėmis?

Traumuojančias įvykis, dar vadinamas traumuojančiu stresoriumi, kiekvienam asmeniui gali sukelti ilgalaikes neigiamas pasekmes. Manoma, kad įvykis ar aplinka yra traumuojanči, kai ji stipriai pažeidžia esminius asmens įsitikinimus ir lūkesčius, susijusius su saugumu, fiziniu integralumu, pasitikėjimu ir teise (Barlow, 2002). Tokių įvykių pavyzdžiai gali būti grasinimas susidoroti, fizinis smurtas, lytinė prievarta ir pan., taip pat prievartos ir kančių stebėjimas.

Trauminiai stresoriai yra dažnas įvykis žmonių gyvenime. JAV atliktame nacionaliniame tyrime nurodoma (Kessler et al., 1995), kad 60 proc. vyrų ir 51 proc. moterų bent kartą gyvenime patyrė trauminį stresorių (toliau – TS). Kitose tyrimuose, atliktuose JAV, nurodomas dar didesnis skaičius patyrusių TS – 75 proc. (Barlow, 2002). Europoje atliktų tyrimų duomenys yra panašūs – 63,6 proc. asmenų yra patyrę bent vieną trauminį įvykį (Darves-Bornoz et al., 2008). Lietuvos piliečių, patyrusių trauminių stresorių, skaičius mums nežinomas, tačiau jaunų asmenų amžiaus grupėse yra panašus į Europos, t. y. 58,1–80,2 proc. (Domanskaitė-Gota ir kt., 2009).

Kalbant apie traumuojančius įvykius, susijusius su nusikaltimais, reikėtų pabrėžti, kad vyrai dažniau patiria ar stebi fizinę prievartą, o moterys dažniau patiria traumuojančius įvykius, susijusius su lytine prievarta (Barlow, 2008).

Reakcijos į nusikaltimą

Nusikaltimas dažniausiai sukelia individui traumuojančią poveikį, intensyvų stresą, kuris lemia savaiminius nevalingus žmogaus organizmo, psichikos ir elgsenos pokyčius. Jų supratimas yra pirminė sąlyga gilinantis į nukentėjusiųjų ir liudytojų būseną, elgseną ir padidina galimybę suvokti nusikaltimo detales bei suteikti reikalingą paramą.

Psichologinio pobūdžio nukentėjusiųjų ir liudytojų traumos išgyvenimas gali būti dviejų fazių: 1. Betarpiška (arba trumpalaikė) reakcija į nusikalstamą veiką. 2. Ilgalaikė reakcija.

Betarpiška reakcija į nusikaltimą

Žmogus, pamatęs ar atsidūręs grėsmę keliančioje situacijoje, per šimtąsias sekundės dalis patiria daug fiziologinių reakcijų, kurios keičia kūno ir psichikos funkcionavimą. Savo esme šie pokyčiai yra evoliuciškai susiformavusios „priemonės“, kurios padeda individui greičiau pabėgti iš situacijos, įgyti reikiamų jėgų kovai arba jos išvengti.

Aprašomos keturios gynybinės reakcijos, kurios priklauso nuo to, kaip arti yra pavojus. Pirmoji reakcija yra intensyvus dėmesys, nukreiptas į galimą grėsmę, antroji ir trečioji yra „bėgti ar kovoti“ reakcijos, ketvirtoji – toninio nejudrumo reakcija, populiariai vadinama „sustingimo“ (angl. *freeze*) būseną.

Susiduręs su netikėta, grėsminga, nusikalstama veika, žmogus dažniausiai reaguoja vienu iš trijų „kovok-bėk-sustink“ veikimo būdų. Intensyvios grėsmės akivaizdoje jis sąmoningai nesvarsto, kaip elgtis, tai – labai greitas ir nesąmoningas „pasirinkimas“, vykstantis per kelias sekundės dalis. Jis priklauso nuo momentinio situacijos įvertinimo ir asmens polinkio elgtis tam tikru būdu. Paprastai asmenys, grėsmės akivaizdoje pasirinkę aktyvų pasipriešinimą, kovą, bandymą pabėgti iš situacijos ar pajutę, kad negali pajudėti ir nespriešina kito žmogaus agresijai, vėliau negali paaiškinti, kodėl jie būtent taip elgėsi. Grėsmės akivaizdoje tarsi automatiškai įsijungia tam tikra mūsų reagavimo programa, kuri aktyvuoja evoliuciškai užprogramuotas autonominės nervų sistemos (ANS) reakcijas, lemiančias fizinius ir psichinius pokyčius bei mūsų elgseną. Tai nereiškia, kad mes visiškai prarandame savo veiksmų sąmoningą kontrolę, tačiau ją labai stipriai sumažėja. Tačiau kai kuriais atvejais, kai žmogus patenka į emocinio šoko būseną, sąmoningos veiksmų kontrolės gali ir visiškai nebelikti. Kas vyksta, kai žmogus reaguoja vienu iš trijų automatinių „bėk-kovok-sustink“ būdų, būtina išsiaiškinti norint suprasti nukentėjusiojo ar liudytojo veiksmus nusikaltimo metu, žmogaus galimybes objektyviai ir išsamiai liudyti ir reakcijas į nusikaltimą praėjus tam tikram laikui.

Truputis informacijos apie autonominės nervų sistemos veikimą, kuris atsako į daugelį klausimų, kodėl mes vienaip ar kitaip elgiamės grėsmės akivaizdoje. ANS sudaryta iš dviejų dalių, simpatinės ir parasimpatinės, kurios darniai veikdamos užtikrina, kad organizmas vienu metu gali būti aktyvus, judrus, stiprus, greitas (simpatinė NS), kitu metu – atsipalaiduoti, ilsėtis, būti ramybės būsenoje (parasimpatinė NS). Simpatinė NS kelia kraujospūdį, dažnina pulsą, siunčia kraują į raumenis, išskiria į kraują adrenalina, gliukozę ir kitas medžiagas, suteikdama kūnui reikiamos energijos aktyviems veiksams atlikti. Parasimpatinė, priešingai, mažina kraujospūdį, retina pulsą, atpalaiduoja raumenis, kreipia energiją į virškinimo ir kitus vidaus organus – taip užtikrina deramą poilsį ir organizmo funkcijų atkūrimą. Šių dviejų sistemų veikimą esant normalioms sąlygoms galima įsivaizduoti kaip ciklą, panašų į sinusoidės bangas, kurios tai pakyla, tai vėl nusileidžia.

Šių dviejų sistemų, simpatinės ir parasimpatinės, įprastas veikimas pakinta, kai žmogus patenka į situacijas, kada nedelsiant reikia prisitaikyti, kai susiduriama su realia grėsme. Atsakas į tokias situacijas yra streso būseną, kuri lemia fiziologinius, psichinius ir elgesio pokyčius.

„Kovok arba bėk“ reakcija

„Kovok arba bėk“ reakcija yra nuosekliai ištirta individo reakcija į grėsmę. Jos veikimas gali būti metaforiškai lyginamas su automobilio variklio „turbo“ režimu, kuris per akimirką suteikia varikliui papildomos galios.

Organizmo reakcijos į grėsmę greitis yra evoliuciškai labai vertinga savybė. Individa, kurie greičiau sugeba reaguoti į pavojų, mobilizuotis kovai ar pabėgti iš situacijos, turi didelį pranašumą. Žmogaus ir kitų žinduolių ji yra tiesiog žaibiška. J. Ledoux ištyrė (Ledoux, 1996), kad informacija apie grėsmingą situaciją aplenkia smegenų žievę, kuri yra atsakinga už sąmoningą įvykio analizę bei sprendimus, ir patenka į evoliuciškai žymiai anksčiau susiformavusias smegenų dalis. Tai suprantama, nes jos funkcija – kiek galima greičiau įspėti, paruošti organizmą grėsmei. Dėl to grėsmę sukeliančio stimulo sukelta fiziologinė ir emocinė reakcija gali būti greitesnė, nei žievė spėja signalą priimti ir įvertinti, kitaip tariant, organizmas jau bus fiziologiškai pasiruošęs kovai ar bėgti anksčiau, nei žmogus sąmoningai suvoks grėsmę.

- Simpatinė nervų sistema (SNS) keičia organizmo funkcionavimą suteikdama jam daugiau jėgų ir, atitinkamai, daugiau galimybių nugalėti ar pabėgti. Yra aprašyti atvejai, kai išsigandusi dėl vaiko gyvybės mama sugebėjo kils-telėti automobilį ir išvaduoti vaiką; ar asmuo, bėgdamas nuo nusikaltėlio, peršoko per jam anksčiau neįveikiamo aukščio tvorą... Šie įvykiai, kuriose žmogus viršija savo įprastų fizinių galimybių ribas, nėra stebuklas, nes SNS veikia visą organizmą parengdama jį kovai už išgyvenimą.
- Pakyla kraujospūdis, dažnėja pulsas, kvėpavimas. Daugiau kraujo tenka širdžiai ir raumenims. Mažiau kraujo patenka į virškinimo sistemą ir į kitas grėsmės atveju nesvarbias sritis (pvz., smegenų kalbos sritį).
- Pakyla cukraus, serumo cholesterolio ir lipidų kiekis kraujyje – daugiau energijos tenka būtiniams veiksams atlikti.
- Sutirštėja kraujas, padidėja koaguliacija. Tai padidina aprūpinimą deguoni-mi, geresnę gynybą nuo infekcijos bei sumažina kraujo praradimą susižeidus.
- Sustiprėja pojūčiai. Išsiplečia akių vyzdžiai, pagerėja klausa ir pan.
- Išsiskyrę endorfinai (naturalūs skausmo malšikliai) parengia kovai ir asmuo, nepaisydamas skausmo, gali ilgiau kovoti ar bėgti (Hanson, 1986; Kandel, 1991; Seaward, 2012).

Šios evoliucijos metu susiformavusios reakcijos teikė didelį pranašumą mūsų protėviams, nes išlikimą grėsmės akivaizdoje lėmė greitis ir momentinė jėga. Šiuolaikiniame pasaulyje šios įgimtos reakcijos nėra tokios vienareikšmiškai teigiamos. Pirmiausia tai pasakytina apie ilgalaikio streso poveikį, kuris tarsi iš vidaus „sudegina“ organizmą. Pavyzdžiu gali būti nuolat sutuoktinio bauginama moteris, kuri nors ir nepatiria fizinės prievartos, dėl neigiamo streso poveikio jauna miršta nuo streso sukeltų ligų. Automatinės streso reakcijos į grėsmę gali sąlygoti neracionalias arba pernelyg stiprias reakcijas. Keli pavyzdžiai: fizinę prievartą patyrusi moteris, išsigandusi besiantinančio smurtautojo, griebia peilį, keletą kartų jam smogia ir nužudo. Jauna moteris, uždaryta bute, bijodama prievartavimo, prasiveržia prie lango ir iššokusi pro jį žūva. Jaunas vaikinai, gindamas savo moterį nuo priekabautojų, vieną iš jų mirtinai sumuša. Sąrašą tokių įvykių, laikas nuo laiko pasirodančių žiniasklaidoje, būtų galima tęsti ir tęsti. Juos vienija stipri reakcija į grėsmę: sąmoningą sprendimą pakeičia kovos ar bėgimo reakcija, pastiprinta sprogstamu energijos užtaisu, ir rezultatas nebūtinai yra toks, kokio sąmoningai norėtume įvertinę aplinkybes.

Stipraus streso būsenai būdinga, kad asmuo renkasi patį paprasčiausią, primityviausią elgesį, ir tik vėliau, jau nurimęs pastebi, kad buvo galima pasiegti visiškai kitaip (pvz., moters desperatiškas priešinimasis gatvėje sutiktam užpuolikui bus ne toks efektyvus nei aukštakulnio bato kulniuko smeigimas į pėdą – tai tikrai sukeltų užpuolikui traumą, po kurios jis vargiai pavytų savo auką...).

„Sustink“ reakcija

Esant „kovok arba bėk“ reakcijai, kūnas staiga įgauna daugiau jėgų ir ištvermės kovoti su stipresniu priešininku ar pabėgti nuo greitesnio užpuoliko. Parodoksalu, bet „sustink“ reakcijos atveju atsisakęs paklusti kūnas tarsi atima iš žmogaus bet kokią galimybę pasipriešinti. Grėsmės akivaizdoje asmuo jaučia, kad staiga nebegali pajudėti ar kalbėti („negalėjau nė piršto pajudinti“, „negalėjau net rėkti, nes tarsi kas gerklę užspaudė“). Asmuo gali patirti disociaciją, t. y. jam gali atrodyti, kad jis tarsi atsiskyrė nuo patiriamos situacijos ir savo kūno. Jis nustoja jausti stiprių dirgiklių poveikį ar skausmą (Heidt, Marx Forsyth, 2005; Moskowitz, 2004). Asmuo vėliau sako: „aš tarsi atsijungiau“, „tarsi palikau savo kūną“, „nieko nejaučiau“, „viskas vyko kaip rūke, kaip ne su manimi“. Kai kurias atvejais asmuo gali nualpti ar prarasti atmintį.

Sustingimo reakcija, kaip ir „bėk ar kovok“ reakcija, yra evoliuciškai įsitvirtinęs adaptyvus veikimo būdas, tinkantis esant tam tikroms aplinkybėms. Jis įsijungia tada, kai grėsmė (tiksliau – jos suvokimas) yra tokia didelė, kad ją nugalėti nėra jokių vilčių,

kaip ir nėra galimybių nuo jos pabėgti ar kaip nors išvengti. Dar daugiau, asmuo gali manyti, kad bet koks pasipriešinimas ne padės, o tik pablogins situaciją. Ši reakcija dažna tarp išprievartavimo aukų, apiplėšimo atvejais, kai grasinama ginklu. Neretai žmonės patirdami prievartą praranda sąmonę, sustingsta ar „atsiskiria“ nuo savo kūno ir vėliau negali prisiminti įvykio aplinkybių.

Stebint žinduolių elgseną laukinėje gamtoje yra užfiksuota nemažai atvejų, parodančių tokios elgsenos evoliucinį pagrįstumą. Kai auka staiga tampa pasyvi ir nebesipriešina, plėšrūnai paprastai kuriam laikui ją paleidžia, nukreipia savo dėmesį kitur, taip suteikdami aukai paskutinę galimybę išsigelbėti (Bracha, 2004; Marks, 1987; Moskowitz, 2004). Aprašomas atvejis, kaip liūtas, kaip liūtas, pagavęs gazelę, kelis kartus trenkė į žemę ir, įsitikinęs, kad jis nebejudą, nuėjo ketindamas atsivesti savo jaunikius. Tuo pasinaudodama gazelė staiga pakilo ir išsigelbėjo pabėgdama.

- **Sustingimas ir disociacija (atsiskyrimas nuo patyrimo) gali padėti aukoms, atsidūrusioms nuolatinės fizinės ar seksualinės prievartos situacijoje, išlikti, nes patiriamas skausmas ar psichologinė trauma būtų pernelyg intensyvi, kad būtų galima ją išgyventi. Sustingimo atveju atsirandanti psichinė ir fizinė nejautra tarsi apsaugo asmenį, atsidūrusį beviltiškoje situacijoje. Aštuonerius metus kankintas asmuo pasakoja savo kankinimų patyrimą: staiga jis pasijuto tarsi pakilęs iki savo kankinimų kameros lubų, stebintis, kaip jo kūnas mušamas apačioje. Jis matė baltą šviesą ir girdėjo banguojančio vandenyno garsus. Jis jautėsi taip, tarsi visos kančios liko ten, apačioje...**
- **Fiziologiniu požiūriu sustingimo reakcija yra sudėtingas reiškinys, kurio metu simpatinė (aktyvuojanti) ir parasimpatinė (raminanti) autonominės nervų sistemos selektyviai įsijungia tuo pat metu. Simpatinė nervų sistema kuria energiją paruošdama kūną kovai ar bėgti, tačiau tai neįvyksta, nes protas ir kūnas, vaizdžiai tariant, išsijungia. Tai procesas, kuomet tarsi viena koja spaudtum akseleratoriaus, o kita – stabdžio pedalą. Ši reakcija „įjungia“ dalį parasimpatinės NS, kuri, be kitų dalykų, sumažina kraujospūdį, ir tai gali sumažinti kraujo praradimą sužalojimų atveju ir išgelbėti gyvybę. Neseniai Bristolio universiteto mokslininkų grupė, vadovaujama prof. B. Lumb, surado specifinę smegenų dalį, atsakingą už sustingimo reakciją (Koutsikou et al., 2014) ir veikiančią ne tik žmonių, bet ir kitų žinduolių reakcijas.**

Sustingimo reakcija sukuria nepalankią terpę įveikiant psichologinę krizę, kuri išgyvenama vėliau. Nukentėjusysis linkęs kaltinti save: „Kodėl aš nešaukiau? Nesipriešinau? Juk galėjau!“ Psichologiškai tai yra žymiai sudėtingesnė situacija nei ta, kai nukentėjusysis priešinas, grumiasi, kandžiojasi ar bėga, nes tada jis lengviau atranda vidinį pasiteisinimą – „aš padariau viską, ką galėjau“. „Sustingimo“ atveju aukai žymiai sunkiau sekasi paaiškinti savo elgesį sau pačiam, todėl patiriamas emocinis pasimetimas, intensyvus kaltės ir gėdos jausmas ypač tais atvejais, kai aplinkiniai abejoja, ar nukentėjusysis pats neprovokavo užpuoliko jam nesipriešindamas ir neprieštaraudamas. Tokia aplinkinių reakcija yra dažna antrinės viktimizacijos priežastis.

Kokią reakciją „bėk“ ar „kovok“ dažniau renkasi nusikaltimo aukos? Tyrimai rodo, kad grėsmės akivaizdoje dažniau pasirenkama bėgimo reakcija nei kovos reakcija. Yra pagrindo teigti, kad dauguma moterų, anksčiau patyrusių lytinę prievartą, reaguoja į tokią grėsmę „sustingimo“ būdu: net 52 proc. moterų, patyrusių seksualinę prievartą vaikystėje ar seksualinę agresiją, vėliau reagavo į traumuojantį įvykį patirdamos fizinį sustingimą (Fuse et al., 2007).

„Įtik“ reakcija

„Įtik“ reakcija (angl. *fawn*) kaip viena iš reakcijų į grėsmę yra mažai tirta ir tik pastaruoju metu į ją vis daugiau atkreipia dėmesį psichologai, dirbantys su sudėtingais potrauminio sutrikimo atvejais, bei baudžiamojo proceso dalyviai. Pastebėta, kad dalis asmenų, kurie ilgą laiką buvo traumuojančiuose santykiuose ir negalėjo jų išvengti, paradoksaliai reaguoja į grėsmę (Luxenberg et al., 2001, Herman, 1992). Užuoat pabėgę ar kovoję su grėsme, jie stengiasi įtikti, pataikauti, prisitaikyti prie agresoriaus reikalavimų. Išorinio stebėtojo ar vertintojo nuomone, tokia reakcija yra visiškai nesuprantama. Pavyzdžiui, kai seksualinio prievartavimo auka teismo posėdžio metu pradeda ginti ar ieškoti pateisinimo agresoriaus elgesiui, tai sutrikdo ir kaltintojus, ir teisėjus. Tačiau šios reakcijos prasmė ir jos adaptyvi funkcija tampa suprantama žinant aukos gyvenimo istoriją. Toks elgesys gali būti būdingas priklausomoms asmenybėms, kurios yra patyrusios (dažnai nuo vaikystės) nuolatinį traumuojantį poveikį, susijusį su seksualine prievarta, gąsdinančiu, griežtu ar kitaip žalojančiu tėvų elgesiu ir pan. Auka tarsi apeina „bėk-kovok-sustink“ reakcijas, kurios jos patirtyje buvo neefektyvios, ir sąžiningai renkasi „įtik“ reakciją, kurios tikslas laimėti palankumą ir taip išvengti traumuojančio poveikio.

„Įtik“ reakcija gali pasireikšti kaip betarpiška reakcija į grėsmę, tačiau vertintina kaip ankstesnių pakartotinių trauminių patyrimų, kurie žalojančiu būdu jau paveikė asmenybę, rezultatas. Po trauminio įvykio „įtik“ reakcija sukelia nukentėjusiajam stiprų vidinį

konfliktą, pasimetimą, nes sunku rasti sąmoningą pateisinimą, kad tam tikru momentu buvo nesipriešinama ir net, priešingai, buvo stengiamasi prisitaikyti prie agresoriaus. Atkreiptinas dėmesys, kad nukentėjusysis taip elgiasi nesąmoningai veikiant psichologiniams gynybos mechanizms – ši reakcija tarsi „išjungia“ gaunamą informaciją apie situacijos grėsmingumą, todėl asmuo dažniau atsiduria pavojingose aplinkybėse. Dėl to jam dažniau iškyla pakartotinės viktimizacijos grėsmė.

Jau įvykus trauminiam įvykiui, panašiai kaip ir „sustink“ reakcijos atveju, aplinkinių abejonės, kad „auka tik apsimeta auka“, nes „pati bendradarbiavo“, sukelia dar didesnę vidinę skausmą ir yra dažna antrinės viktimizacijos priežastis. Teismas turėtų atsižvelgti į tokios reakcijos gilumines priežastis ir atidžiau ištirti nusikalstamos veikos faktines aplinkybes.

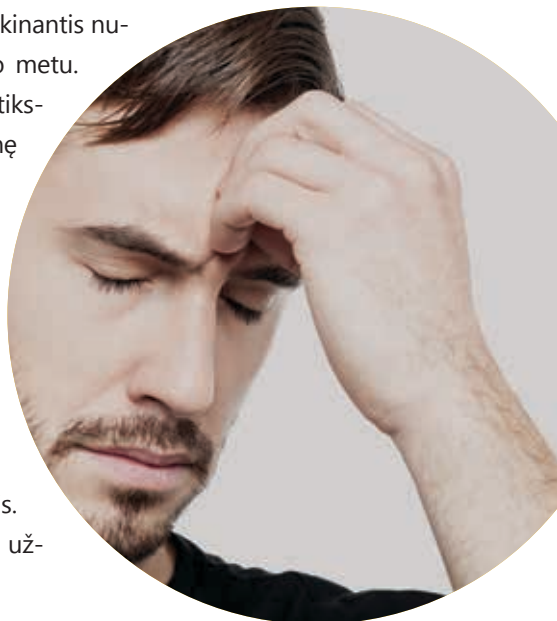
Reakcijos į traumą poveikis suvokimui ir atminčiai

1984 K. Bloodsworthas JAV buvo nuteistas mirties bausme už devynerių metų mergaitės išprievartavimą ir nužudymą. Nuosprendis buvo priimtas daugiausiai remiantis liudytojų parodymais. Po devynerių metų įkalinimo vietoje atliktas DNR tyrimas atskleidė, kad nuteistasis buvo nekaltas. Nuo 1990 m., kai buvo pradėtas taikyti DNR tyrimas, „Nekaltumo projekto“ ekspertai nustatė, kad 73 proc. iš 239 nuosprendžių, priimtų remiantis liudytojų parodymais, buvo klaidingi ir buvo panaikinti įvertinus DNR tyrimų rezultatus. Trečdalis iš panaikintų nuosprendžių buvo paremti dviejų ar daugiau asmenų klaidingais liudijimais (Arkowitz, Lilienfeld, 2009).

Žmogaus reakcijos į stresą daro didelę įtaką suvokimo procesams bei atminčiai, kurie, savo ruožtu, yra labai svarbūs aiškinantis nusikaltimo aplinkybes ikiteisminio ir teismo tyrimo metu.

Deja, trauminių įvykių atveju liudijimai dažnai yra netikslūs net tais atvejais, kai liudytojai teigia esantys įsitikinę savo teisumu. Šių klaidų priežastys dažniausiai yra susijusios su psichologiniu streso poveikiu dėmesiu, pažintiniams procesams ir atminčiai.

Selektyvus dėmesys. Mūsų jutimai ir smegenys bendradarbiauja padėdami mums sutelkti dėmesį ties ta informacija, kuri mums yra tuo metu svarbiausia. Kai streso lygis yra nedidelis, protas gali išlaikyti dėmesį tiek ties aplinkos elementais, kuriuos fiksuojame kūno pojūčiais, tiek ties mūsų mintimis. Tačiau streso lygiui pakilus ir vykdant sudėtingesnes už-

duotis, smegenys automatiškai susiaurina mūsų dėmesio lauką ir blokuoja tą informaciją, kuri tuo metu nėra svarbi (McCarley et al., 2001; Strayer et al., 2003).

Dėmesys sutelkiamas į tai, iš kur tikimasi pavojaus, o objektai, kurie suvokiami kaip mažiau pavojingi, lieka nepastebėti. Tyrimai taip pat parodė, kad kuo sudėtingesnė aplinka (pavyzdžiui, daug garsų, judesio, objektų), tuo stresas turi didesnį poveikį mūsų suvokimui ir atminčiai.

Taigi, žmogus gali nepastebėti objekto, kuris yra tiesiai priešais, nes jį nukonkuruoja kiti, svarbesni stimulai. Pavyzdžiui, mama, kurios vaikas pasimetė minioje, gebės ne tik išskirti vaiko balsą iš daugybės kitų balsų, bet ir nustatyti, kurioje vietoje jis yra, tačiau nesugebės pakartoti, ką tuo momentu jai sakė šalia stovintis vyras. Ši informacijos atranka vyksta smegenyse ir atmintyje ji išlieka nevientisa. To, ką žmogaus smegenys ištrynė kaip nesvarbią informaciją, žmogus vėliau neprisimins, todėl liudijimo metu pasakojime gali atsirasti spragų.

Kadangi patiriant didelį stresą mūsų dėmesio laukas smarkiai susiaurėja ties didžiausią grėsmę keliančiu objektu, įvykio liudytojas gali neatsiminti užpuoliko veido, bet gebės išsamiai apibūdinti ginklą, kurį jis laikė, nes būtent šis objektas tuo metu kėlė didžiausią pavojų. Dėmesys sukoncentruojamas į vieną objektą, keliantį didžiausią grėsmę, tad kitų aplinkybių žmogus nepastebi. Pavyzdžiui, stebėjęs smurto sceną asmuo dažnai nesugeba atsiminti, kas dar buvo aplink, nes jo dėmesį buvo prikaustęs agresyvaus vyro elgesys, jis net negirdi, kad kažkas netoliese šaudė iš pistoleto. Su didele grėsme susijusio įvykio suvokimas yra fragmentiškas. Dažnai girdime sakant: „Aš taip išsigandau, kad net neprisimenu, nei kaip, nei kuriuo keliu parbėgau namo. Bet aš tiksliai prisimenu, kokį auskarą jis turėjo“. Į šią aplinkybę reikėtų atsižvelgti nusikalstamos veikos tyrėjams, nes tai, kad asmuo negali papasakoti tam tikrų esminių įvykio detalių, visiškai nerodo jo liudijimo nepatikimumo ar bandymo slėpti aplinkybes.

Atminties sutrikimai. Traumuojantis įvykis, pasak tyrimų, gali sukelti dviejų tipų atminties sutrikimus: retrogradinę amneziją (negalėjimą atsiminti įvykių, įvykusių 2 minutes prieš fizinę ar stiprią psichinę traumą) arba hiperamneziją (praėjus kuriam laikui po traumuojančio įvykio žmogus atgamina vis daugiau įvykio detalių). Stiprus sujaudinimas, kurį patiria nukentėjusieji nuo nusikalstamos veikos, sutrikdo jų atmintį. Po įvykio jie gali atgaminti esmines detales, susijusias su įvykiu, tokias kaip nusikaltėlio išvaizda, nusikaltimo įrankis ir pan., tačiau prastai atgamina šalutines ar mažiau svarbias (jų suvokimu įvykio metu) detales, tokias kaip vieta, kitus patalpoje buvusius žmones ar savo pačių veiksmus. Ypač sunku atgaminti savo veiksmus, kuriuos nukentėjusysis ar

liudytojas atliko prieš pat stresinį įvykį, pvz., šaudymą ar išprievartavimą. Bėgant laikui atsiminimai grįžta. Tyrimai rodo, kad per 24 val. po įvykio atgaminama maždaug 30 proc. informacijos, po 48 val. – 50 proc. ir 75–100 proc. per 72–100 valandų po įvykio (Grossman, Siddle, 2005). Įvykis laikui bėgant atgaminamas vis tiksliau ir tiksliau dėl dviejų priežasčių: mažėjančio emocinio sujudinimo ir miego. Miegas, ypač ciklo dalis, kai sapnuojame, yra tas laikas, kai visa informacija, sukaupta per dieną, yra apdorojama ir suderinama su turimomis schemomis.

Atminties iškraipymai. Atminties iškraipymų gali atsirasti bet kuriame informacijos apdorojimo etape: objekto pastebėjimo (t. y., ar informacija užfiksuojama, ir jei taip, kaip tiksliai), informacijos perkėlimo (iš trumpalaikės atminties į ilgalaikę atmintį) ar ją atgaminant (gebėjimas tiksliai atkurti įvykius, kuriuose asmuo dalyvavo).

Iškraipymai galimi jau suvokimo metu. Kaip jau minėjome, žmogus streso metu dėmesį sutelkia į tą objektą, kuris kelia didžiausią grėsmę, ir ignoruoja tą informaciją, kuri, remiantis jo ankstesne patirtimi, yra neaktuali arba nepavojinga (dėmesio lauko aklumas). Šie dėmesio procesai sukelia atminties spragas, dėl kurių svarbi informacija gali būti neįsisąmoninta, o atsiradusios spragos gali būti nesąmoningai užpildomos vėliau (Honig, Lewinski, 2008).

Konteksto užuominos yra automatiškas protinės veiklos „asistentas“, padedantis mums greitai įvertinti, ko galime tikėtis esamoje situacijoje. Konteksto užuominos yra mūsų pačių kūrinys, besiremiantis ankstesne patirtimi. Šios užuominos aplenkia ir iš dalies pakeičia realią informaciją apie įvykį. Pavyzdžiui, filmuose mes matėme, kad šaunamasis ginklas gali nužudyti žmogų, todėl, kai pamatome į mus nukreiptą ginklą, žinome, kad mums iškilo rimtas pavojus, arba, pamatę tatuiruotą žmogų, susiejame jį su prisiminimais apie tai, kaip atrodo populiariai vaizduojamas kriminalinis nusikaltėlis ir tuoj pat padarome išvadą apie jo blogus ketinimus. Užuominos padeda mums palyginti tą situaciją, kurioje esame, su ankstesnėmis situacijomis, kuriose jau buvome ar apie kurias žinome, ir sutrumpinti reagavimo į grėsmę laiką. Konteksto užuominos dažniausiai padeda greičiau įvertinti situaciją ir pasirinkti anksčiau pasitvirtinusių sprendimą, todėl jomis ir pasikliaujame. Tačiau neretai jos gali mus apgauti, pavyzdžiui, labai greitai esame linkę priskirti nusikalstamą veiką asmeniui, kuris priklauso mums nepatinkančiai tautinei grupei ar rasei. Jei tokį asmenį pastebėjome nusikaltimo kontekste, tačiau nematėme, ar jis tikrai atliko nusikalstamą veiką, didelė tikimybė, kad vėliau užpildysime šią informacijos spragą atmintyje priskirdami šiam asmeniui nusikalstamą veiką, kurios realiai nematėme.

Suvokimo klaidas, atsirandančias dėl konteksto užuominų, puikiai iliustruoja atvejai, kai grėsmės akivaizdoje per klaidą nukenčia pavojaus nekeliantys asmenys. Žmogus, kuris mano esąs namuose vienas, staiga išgirsta žingsnius ir pamato sėlinantį tamsų šešėlį, panašų į žmogų su ginklu. Staigiai atsigręžęs ir pamatęs žmogų, išsitraukia ginklą ir šauna, manydamas, kad tai užpuolikas, ir tik po to suvokia, kad tai yra jo artimasis, anksčiau nei numatyta grįžęs namo. Remdamasis prielaida, kad namuose neturėtų nieko būti ir konteksto užuominomis (išgirsti žingsniai, siluetas, panašus į ginkluotą asmenį), žmogus šauna, nes grėsmę liudijančių faktų lyg ir pakanka, baimės emocija „liepia“ veikti greitai, o regimoji informacija, kuri turėtų padėti atpažinti šeimos narį, keliauja per ilgai, kad galėtų spėti atšaukti pradėtus pražūtingus veiksmus. Šie procesai vyksta labai greitai – milisekundžių greičiu (Honig, Lewinski, 2008).

Konfabuliacija. Nekritiškas liudijimų priėmimas, matyt, kyla iš paplitusio klaidingo įsitikinimo, kad atmintis veikia kaip vaizdą įrašantis ir atkuriantis įrenginys. Tačiau atmintis yra aktyvus procesas, kurio metu iš atsimintos informacijos fragmentų sudėliojamas prasminis vaizdas. Kuo daugiau spragų dėl streso ir selektyvaus dėmesio atsiranda atmintyje, tuo didesnę prisiminimų dalį nevalingai sukuria liudytojas (Hobson, 1988).

Žmogiškajai prigimčiai būdingas noras suprasti pasaulį ir paaiškinti savo veiksmus ne tik kitiems, bet ir sau. Kai dėl informacijos stygiaus jis to padaryti negali, o to reikia (pavyzdžiui, ikiteisminio tyrimo ar bylos nagrinėjimo teisme metu), sąmonė siekia užpildyti atminties spragas remdamasi ankstesne patirtimi ir turimais atsiminimais apie situaciją. Šie gana aiškiai ir smulkmeniškai apibūdinti, tačiau netikri atsiminimai dažnai yra spontaniškai sukurti įvykiai ar faktai, kurių iš tiesų nebuvo, arba jie yra kelių įvykių, nesuderinamų laike ir vietoje, atsiminimų darinys. Todėl labai svarbu suprasti, kad netatikimai dėl konfabuliacijos nėra melas ir už jų neslypi siekimas suklaidinti. Kadangi jie nebuvo sukurti sąmoningai, patys liudytojai nežino, kad šie atsiminimai yra netikri ir gali būti įsitikinę savo teisumu. Tyrimai rodo, kad tai, kiek žmogus pasitiki savo gebėjimu tiksliai atkurti informaciją, nėra susiję su

jos tikslumu (Morgan, 2004). Konfabuliacijų atsiranda pašoniniame lygmenyje ir jų negalima išvengti ypač situacijose, kai patiriamas didelis stresas – staigios, netikėtos, nenuspėjamos, sudėtingos ir grėsmę gyvybei keliančios situacijos.

Atsiminimų tarša vadinama naujos informacijos įtaka pradiniam įvykio atgaminimui, norint sukurti atsiminimą, kuris „turi prasmę“. Žmogui būdingas nesąmoningas noras užpildyti atminties spragas, stengiantis veiksams ir prisiminimams suteikti prasmę. Atsiminimai yra jautrūs informacijai, gautai jau po įvykio. Kai informacija, surinkta įvykio (pavyzdžiui, užpuolimo) metu sujunginama su nauja informacija, sužinota vėliau (pavyzdžiui, per žinias ar iš nuotraukų), gali būti sukuriamas nuoseklus, vientisas atsiminimas. Greitai tampa sunku pasakyti, kurie faktai kada atsirado. Nauja informacija gali ne tik padėti atsiminti detales, bet ir sukurti visiškai klaidingą atsiminimą. Net išteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro ar teisėjo klausinėjimas gali lemti tai, kad auka ar liudytojas į savo liudijimą integruoja klausinėjimo metu jam pateiktą informaciją. Psichologiniai tyrimai rodo, kad praktiškai nėra įmanoma atskirti tikro atsiminimo nuo sukurto vaizduotėje (Loftus, 2002).

Atspariausi atminties taršai yra liudijimai apie asmenis, turinčius labai aiškius išskirtinius požymius – labai aukštą ar žemą ūgį, matomą tatuiruotę ir pan. Mažiausiai patikimi – jei užpuolikas buvo su kauke ar veidą dengiančia skraiste, nes tada liudytojas linkęs papildyti trūkstamą informaciją sukurdamas nebūtų požymių.

Žinomi psichologiniai metodai ir įtaigos (hipnozės) metodai konfabuliacijos ir atminties taršos pašalinti negali.

Baudžiamajame procese dalyvaujantys pažeidžiami nukentėjusieji ir liudytojai įrodinėjimo procese išsiskiria ne tik didesniu apsaugos nuo žalingo proceso poveikio poreikiu, bet ir tuo, kad jų byloje duotų parodymų vertinimo procesas pasižymi tam tikru specifiškumu. Šį specifiškumą didžiąja dalimi lemia anksčiau paminėtos aplinkybės, darančios didelę įtaką suvokimo procesams bei atminčiai. O tai, be abejonės, lemia ne visuomet išsamius, informatyvius ir nuoseklius parodymus. Būtent todėl pažeidžiamų asmenų parodymams teismų praktikoje turėtų būti keliami mažesni reikalavimai, į juos turėtų būti atsižvelgiama net ir tuo atveju, jei parodymai nėra visiškai nuoseklūs ar nukentėjusysis, pavyzdžiui, iš pradžių neigęs nusikalstamą veiką, vėliau davė išsamius parodymus apie ją. Be abejo, esant tokiai situacijai, turi būti vertinama, ar aukos ir pažeidžiamo liudytojo parodymai sutampa su objektyviais bylos įrodymais (specialistų išvadomis, daiktų, kitų objektų apžiūros protokolais ir pan.). Tokiu būdu būtų išvengta ne tik nepagrįstų išteisinimų, bet ir nepagrįstų nuteisimų.

TRUMPAI

- Nusikalstama veika sukelia didelį stresą, lydimą fiziologinių, elgesio, emocinių ir pažintinių procesų pokyčių.
- Asmuo į trauminį įvykį paprastai reaguoja viena iš trijų evoliuciškai sąlygotų reakcijų „bėk-kovok-sustink“. Jų pasirinkimas nėra sąmoningas ir asmuo negali paaiškinti, kodėl jis pasielgė vienaip ar kitaip.
- „Sustink“ reakcijos atveju aplinkybė, kad nukentėjusysis nesipriešina nusikaltimui, negali ir neturėtų būti naudojama kaip argumentas, kad jis pats netiesiogiai palaikė ar sutiko su nusikalstamais veiksmais. Tokia reakcija yra dažna lytinių nusikaltimų atveju ir ypač tais atvejais, jei asmuo anksčiau buvo patyręs pasikartojančią lytinę prievartą.
- Patiriantis streso reakcijas asmuo gali elgtis neapgalvotai, imtis neadekvačių fizinių atsakomųjų veiksmų prieš agresorių ir panaudoti visas jam prieinamas priemones. Kadangi streso reakcija suteikia papildomai jėgos, asmuo gali padaryti kitam žmogui didelę ar net mirtiną žalą.
- Ta aplinkybė, kad reakcijos padidina toleranciją skausmui, įgalina nukentėjusį stipriau priešintis „kovok“ reakcijos atveju ar iškęsti dideles fizines kančias „sustink“ reakcijos atveju.
- Patiriamas stresas daro didžiulę įtaką įsiminimui ir informacijos atgaminimui. Kai kuriais atvejais asmuo gali apskritai neprisiminti informacijos iki patirtos traumos, traumuojančio įvykio metu ar kurį laiką po jo.
- Suvokimo iškreipimų gali atsirasti bet kada: priimant informaciją, ją saugant ar atgaminant.
- Labiausiai kreipiamas dėmesys ir tiksliausiai suvokiama informacija betarpiškai susijusi su grėsme, pavyzdžiui, ginklu, o kitos aplinkybės gali likti nesuvoktos.
- Turimos nuostatos, neįsąmonintos įvykio interpretacijos dalyvauja vertinant įvykius ir vėliau juos atgaminant. Liudijime gali atsispindėti tai, kas tikėtasi pamatyti, nors nebūtinai tai faktiškai buvo regėta.
- Turimos nuostatos, konteksto užuominos dažniau paskatina suklysti tais atvejais, kai liudytojas yra neigiamai nusistatęs prieš tam tikros etninės grupės, rasės ar socialinės grupės atstovus.
- Dėl konfabuliacijos ir atminties taršos – reiškinių, kai pasąmonė stengiasi užpildyti atminties spragas bei integruoti į ją naują informaciją, – liudytojai nesąmoningai perrašo savo prisiminimus ir vėliau negali atskirti tikro prisiminimo nuo papildyto vėliau. Šiems fenomenams gali turėti įtakos ir tyrimo procesas, kurio metu pateikiama nauja informacija ar aktyviai prašoma prisiminti detales, kurių asmuo neminėjo laisvai pasakodamas bei atpažindamas kaltininką.
- Patikimiausi liudijimai apie asmenis yra tada, kai pastarieji turi labai aiškius išskirtinius požymius – labai aukštą ar žemą ūgį, matomą tatuiruotę ir pan. Mažiausiai patikimi – kai užpuolikas buvo su kauke ar veidą dengiančia skraiste.

Ilgalaikė reakcija į nusikaltimą

Anksčiau aprašytos ūminės reakcijos į stresą „bėk-kovok-sustink“ (ar jų atskiri požymiai) susilpnėja ar praeina po kelių valandų ir paprastai išnyksta per 2–3 dienas. Tačiau minėti simptomai gali išlikti ir ilgesnį laikotarpį, sąlygodami ilgesnės trukmės neigiamą poveikį. Jų trukmė yra labai individuali ir, skirtingai nei betarpiška reakcija į stresą, gali turėti pačių įvairiausių scenarijų. Kartais trauminiai įvykiai tarsi „užstringa“ ir, užuot po kelių dienų ar savaitių pasibaigę, vėl sugrįžta ryškiais prisiminimais apie neigiamus išgyvenimus didindami dirglumą ir kitus potrauminio streso simptomus. Net tuo atveju, jei potrauminis streso sindromas nepatiriamas, nusikaltimas dažniausiai sukelia psichologinę krizę – ją išgyvenantis asmuo siekia naujai integruoti traumuojančią patirtį. Psichologinė krizė gali baigtis ir pozityvia, adaptyvia traumuojančio patyrimo įveika, kai asmuo atgauna savo psichologinę pusiausvyrą, arba lemti potrauminio streso sutrikimo (toliau – PTSS) atsiradimą bei kitus psichikos sutrikimus, ar prisitaikymo problemas.

Potrauminis streso sutrikimas

Žmonės, susidūrę su sunkiais nusikaltimais, patiria stiprią streso reakciją, kuri bent trumpam pakeičia jų normalų gyvenimą. Pavyzdžiui, asmuo, susidūręs su grėsme savo gyvybei, tam tikrą laiką gali jaustis nuolat įsitempęs, sutrikęs, vėliau išsekęs, patirti atminties ir mąstymo sutrikimų, nemigą ir emocinį labilumą (Herman, 1992; Horowitz, 1986). Tokia būseną dažniausiai praeina po kelių dienų, tačiau kartais vargina ilgesnį laiką.

Po stipriai traumuojančių įvykių, tokių kaip nusikaltimas, nurodoma, kad 21 proc. atvejų, išsivysto potrauminio streso sutrikimas (Strang et al., 2006). PTSS – tai tokia reakcija į trauminį stresorių, kuri sutrikdo asmens adaptaciją. Sutrikimas pasireiškia po latentinio periodo, kuris gali svyruoti nuo kelių savaitių iki kelių mėnesių. Nedidelei daliai pacientų šis sutrikimas gali užsitęsti daugelį metų ir tapti lėtiniu ar net pasireikšti stabilia asmenybės deformacija. Tarptautiniame ligų klasifikatoriuje 10 (toliau – TLK 10) nurodoma, kad potrauminio streso sutrikimas pasireiškia kaip reakcija į stresogeninį įvykį ar situaciją, ypač pavojingą arba katastrofišką (ilgalaikę ar trumpalaikę), kuri sukelia stiprų distresą beveik kiekvienam. Tai gali būti įvykiai, kai asmuo susidūrė su mirtimi, mirtina grėsme, rimtais sužalojimais arba jam buvo jais grasinta, realia seksualine prievarta ar grasinimais ją panaudoti. PTSS gali sukelti ne tik tiesioginis dalyvavimas įvykiuose, bet ir jų stebėjimas, taip pat, kai šie įvykiai atsitinka artimam giminaičiui ar draugui.

Kaip pavyzdį iš teismų praktikos galima paminėti vieną baudžiamąją bylą, kuri buvo nagrinėjama dėl nukentėjusiosios išžaginimo ir seksualinio prievartavimo. Byloje nusta-

- Knygoje „Paskutinis liūtas“ W. Manchesteris (1988) aprašo įvykį, atsitikusį W. Churchill’iui 1931 m. gruodžio 12 d. Niujorke. Jis taksi važiavo į svečius, tačiau pamiršo tikslų draugo adresą. Po nesėkmingos paieškos garsusis politikas paprašė taksisto sustoti prie Centrinio parko tikėdamasis, kad atpažins draugo namą eidamas pėsčiomis. Deja, žengdamas į gatvę jis padarė dvi klaidas. Pirma, jis ignoravo raudoną šviesoforo signalą, nes tokie dar nebuvo įvesti jo gimtojoje D. Britanijoje. Antra, jis užmiršo, kad eismas Amerikoje, priešingai nei D. Britanijoje, vyksta dešine gatvės puse ir pažvelgė ne į tą pusę. Jis akimirksniu buvo partrenktas automobiliu.
- Fizinis atsistatymas po patirtos traumos ir tinkamos medikų pagalbos buvo greitas ir jau Naujųjų metų išvakarėse W. Churchill’is išvyko ilsėtis į Bahamus. Tačiau psichinis įvykio poveikis buvo ilgesnis. Sausio 3 d. W. Churchill’is rašė: „Mano gyvybinės jėgos grįžta lėtai“. Po penkių dienų jį ištiko stipri reakcija po patirto šoko. Jis rašė savo daktarui „patyriau staigų ir stiprų negalėjimą susikaupti, jaučiu, kad negalėsiu įveikti manęs laukiančių užduočių“. W. Churchill’is raminaujų vaistų padedamas kovojo su nemiga ir sunkiai prisivertė nors kiek pasimankštinti. Jo žmona Klementina rašė: „Praeitą vakarą jis buvo labai liūdnas ir sakė, kad per prėjusius dvejus metus patyrė tris sunkius smūgius. Pirmas, pinigų praradimas krizės laikotarpiu, po to – politinės pozicijos praradimas Konservatorių partijoje ir dabar – šis baisus sužalojimas. Jis sakė nemanąs kada nors galėsiantis atsitiesti po šių trijų įvykių.“
- Ši istorija gerai atspindi, kaip net, palyginti, nežymi trauma gali sukelti ilgesnę psichologinę reakciją. Nuostabu, kad visuomenei prireikė tiek daug laiko suprasti emocinės traumos, kuri gali ištikti kiekvieną, pasekmes (pagal Scignar, 1988).

tyta, kad du bendrininkai, tyčia suduodami smūgius nukentėjusiajai į kojas, rankas, krūtinę ir padarydami sužalojimus, pargriovė merginą ant lovos ir išžagino prieš jos valią. Potrauminio streso sutrikimas šiai nukentėjusiajai itin akivaizdžiai pasireiškė teismo bylos nagrinėjimo, jos apklausos teisme metu. Tokią išvadą galima daryti įvertinus Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartyje pateiktus motyvus, iš kurių matyti, kad teismas vadovavosi teismo psichiatrijos, teismo psichologijos ekspertų išvadomis, kuriose buvo teigiama, kad dėl patirtos seksualinės prievartos nukentėjusioji patyrė stiprų dvasinį sukrėtimą, buvo išsigandusi, sutrikusi, uždara, jai buvo nustatytas potrauminio streso

sutrikimas ir skirtas medikamentinis gydymas. Atsižvelgdamas į tai teismas nukentėjusiosios apklausą vykdė kitaip – leido jai pailsėti, darė apklausų pertraukas, leido atsakyti ne į visus gynėjo užduotus klausimus; jos parodymuose buvusius prieštaravimus, neaitikimus, trūkumus vertino atsižvelgdamas į diagnozuotą potrauminio streso sindromą. Iš šios bylos duomenų matyti ir tai, kad nors nukentėjusioji po įvykio gyveno sąlyginai įprastą gyvenimą, potrauminio streso sindromas jai reiškėsi būtent teismo posėdžiuose, akis į akį susidūrus su kaltininkais ir tai jai trukdė duoti išsamius bei tikslus parodymus (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-454/2013).

Tipiški PTSS požymiai pasireiškia keturiais simptomų klasteriais (remiantis *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders 5*, toliau – DSM 5): pakartotiniu įvykio išgyvenimu, vengimu, neigiamais mąstymo ir nuotaikų pokyčiais, padidėjusiu dirglumu ir reaktyvumu.

PTSS būdingas įkyrus ir pasikartojantis stresogeninio įvykio išgyvenimas prisiminimuose, susidūrus su traumuojančį įvykį primenančiomis detalėmis ar be jų, įvykio išgyvenimas sapnuose arba košmaruose. Košmarai nebūtinai kartoja įvykio epizodus. Juose gali veikti fantastinės būtybės, monstrai, nepažįstami asmenys, keliantys siaubą. Iš siaubo pabudęs asmuo paprastai gerai žino, kad sapnas kažkokiu būdu susijęs su traumavusia situacija.

PTSS būdinga ir stipresnės psichinės ir fiziologinės reakcijos, dirglumas ir reaktyvumas. Tai gali pasireikšti didesniu irzlumu, pykčio proveržiais, sunkumu susikaupiant, nemiga ir kitais. Stiprios reakcijos dažnai asmenį ištinka tais atvejais, kai asmuo susiduria su daiktai, aplinkybėmis, primenančiomis traumavusį įvykį. Pavyzdžiui, garsas, panašus į girdėtą nusikaltimo metu, daiktinio įrodymo demonstravimas tyrimo metu gali sukelti labai stiprią reakciją, panašią į tą, kuri buvo patirta vykstant nusikaltimui, ir gali tapti papildomu traumuojančiu patyrimu. Todėl nusikaltimo tyrėjams patartina vengti nebūtinu grįžimo į nusikaltimo vietą, traumuojančių įvykių pakartotinio aptarimo, nereikalingų pakartotinių akistatų ir pan.

Natūralu, kad dėl kylančių neigiamų emocijų nukentėjusieji ir liudytojai stengiasi vengti traumą primenančių dalykų: veiksmų, situacijų, vietų, žmonių, daiktų, su trauma susijusių minčių ir jausmų. Aukos ne tik vengia kalbėti apie įvykį, bet dažnai prieštarauja, kad jiems dalyvaujant tai darytų kiti asmenys. Jie linkę atsisakyti duoti parodymus, vykti į įvykio vietą ar bendrauti su žiniasklaidos atstovais, taip pat dalyvauti procesiniuose veiksmuose, kuriuose turi teisę dalyvauti ir kaltinamasis (įtariamasis).

PTSS susijęs su neigiamais mąstymo ir nuotaikų pokyčiais. Asmuo gali sunkiai prisiminti esmines su trauma susijusias aplinkybes; jam gali būti būdingi nuolatinės neigia-

mos mintys apie pasaulį („žmonės yra labai pavojingi ir neprognozuojami“) ir apie save patį („aš esu nieko vertas“, „blogas“ ir pan.), nuolatinės mintys, kuriose nepagrįstai kaltina save ir kitus dėl įvykusio įvykio. Nuolat pasikartojantys neigiami su trauma susiję jausmai: baimė, pyktis, kaltės ar gėdos jausmai. Šiuos neigiamus jausmus gali lydėti sumažėjęs interesas anksčiau dominusioms veikloms, nusišalinimas, atsiskyrimas nuo žmonių, negalėjimas patirti teigiamų emocijų. Esant PTSS sutrikimui, dažnai padidėja vegetacinės (autonominės) nervų sistemos sujaudinimas, pasireiškiantis padidėjusiu dirglumu, reaktyvumu, baimingumu, negalėjimu susikaupti, nuolatine įtampa ir nemiga. Asmuo gali tapti irzlus, agresyvus arba priešingai, būti linkęs į savižalą ar rizikingai elgtis.

Nurodoma (DSM 5), kad kai kuriais atvejais, be išvardintų simptomų, asmuo gali demonstruoti disociacinius simptomus: depersonalizaciją, kai asmuo jaučiasi tarsi atsiskeyęs, tarsi stebintis save iš šalies (jausmas, kad tarsi „vyksta ne su manimi“; derealizaciją, kai realybė suvokiama kaip netikra, nutolusi, pakitusi („šie žmonės netikri“).

PTSS rizika, be kitų aplinkybių, priklauso ir nuo to, kokią paramą asmuo gauna iškart po trauminio įvykio. Kadangi dažniausiai iškart po nusikalstamos veikos nukentėjusysis susitinka su policijos pareigūnais, vėliau – ikiteisminį tyrimą ir bylos nagrinėjimą atliekančiais asmenimis, nuo jų elgesio labai priklauso, ar patirta trauma turės ilgalaikių pasekmių, ar laikui bėgant jos poveikis natūraliai mažės.

Reikėtų pabrėžti, kad ypatingai svarbus yra saugios, remiančios aplinkos sukūrimas šeimoje arba arba specializuotos NVO paslaugos, nes leidžia asmeniui jaustis saugesniam ir užtikrina aplinką, kurioje jis galėtų atsigauti po traumuojančio įvykio. Šiuo laikotarpiu reikalingos ir specialios antrinės prevencijos intervencijos, pavyzdžiui, kritinio įvykio streso debriefingas ar kognityvinė emocinė terapija (Barlow, 2008), trumpalaikė eklektinė potrauminio streso psichoterapija (Kazlauskas et al., 2013; Gersons et al., 2011) ar kiti metodai.

Tikimybė, kad trauma bus adaptyviai įveikta, yra mažesnė, jei traumą patyręs asmuo demonstruoja stiprias vengimo reakcijas, prastai tvarkosi su sujaudinimo simptomais (pavyzdžiui, nusiraminti vartoja alkoholį ar narkotines medžiagas), patiria sunkumų atvirai kalbėdamasis apie įvykį su jam artimais žmonėmis arba po traumos atsiduria aplinkoje, kuri jam yra nepalanki, atstumianti, reikalaujanti greito atsiskleidimo, kai asmuo nėra tam pasiruošęs.

Vis dėlto nėra iki galo aišku, kodėl PTSS vieniems asmenims susiformuoja, o kitiems – ne. Vieni priežastis labiau sieja su traumą primenančių įvykių, aplinkybių pasikartojimu, kurie tarsi vėl atgaivina stiprius neigiamus išgyvenimus. Kiti tai sieja su aktyviais vidiniais procesais, kurie gali pagilinti ar išspręsti dėl nusikalstamos veikos atsiradusią psichologinę krizę. Yra pagrindo teigti, kad veikia abu veiksniai (Barlow, 2002).

Psichologinė krizė

Nusikalstama veika nėra vien patirta fizinė kančia, materialinis nuostolis ar besitęsiantis neigiamas emocinis išgyvenimas. Stebėtas ar patirtas nusikaltimas paveikia žmogų visapusiškai, sukeldamas sudėtingus išgyvenimus, vidinius pokyčius, susijusius su savęs paties, kitų žmonių ir aplinkos vertinimu.

Kiekvienas asmuo susikuria vidinio ir išorinio pasaulio atspindį, kurį grindžia visų pažįstamomis vertybėmis, taisyklėmis, pagal kurias bendrauja žmonės ir kurių nevalia laužyti. Jis taip pat susikuria savo asmenybės ribas, kurios subjektyviai atskiria tai, kas yra „mano“, nuo to, kas yra „kito“ nuosavybė, kas yra asmeninė erdvė, kas yra intymu, o kas vieša, prieinama kiekvienam. Šis subjektyvus pasaulis, sudarytas iš subjektyviai stabilių taisyklių ir gerbiamų asmeninių ribų, mums subjektyviai sukuria tam tikrą komforto zoną, nes yra pažįstamas, įprastas, mes žinome, kaip jame jaustis ir kaip dera elgtis. Kai susiduriame su patyrimais, kurie šiek tiek išmuša mus iš pusiausvyros, mes nesunkiai prisitaikome prie pakitusios situacijos, šiek tiek koreguojame savo turimus pasaulio vertinimus, nesunkiai susitvarkome su trumpalaikiais emociniais išgyvenimais, t. y. atstatome vidinę pusiausvyrą bei koreguojame elgesį. Taip atsitinka tada, kai mes nukeliamume į svetimą šalį, kurioje yra kiek kitokie bendravimo papročiai. Po kelių dienų ar savaitių mes pradėdame tokioje aplinkoje geriau orientuotis ir ilgainiui jaučiamės gana komfortiškai.

Kai kurie įvykiai, tokie kaip nusikaltimai prieš asmenį, apiplėšimas, stebėtas ar patirtas fizinis ar seksualinis smurtas, teroro aktas ar reali susidorojimo grėsmė gali iš pagrindų griauti vidinę pusiausvyrą, sukeldami psichologinę krizę. Žmogus staiga susiduria su visiškai kitokiu pasauliu, kuriame galioja jėgos, prievartos, apgaulės, nesiskaitymo su žmogaus gyvybe dėsniai. Krizę sukelia nebūtinai vien tik dramatiški įvykiai. Net įsilaužimas ar vagystė iš buto griaua subjektyvias žmogaus ribas, įsitikinimą, kad asmuo, jo asmeninė erdvė ir jo nuosavybė yra neginčijamai jo. „Mano namai, mano tvirtovė,“ – sako liaudies išmintis, tačiau susiduriama su visiškai priešinga patirtimi. Net toks nesunkaus nusikaltimo patyrimas kai kuriems asmenims gali sukelti intensyvių nerimą, nemigą, psichosomatines reakcijas, padidėjusį įtarumą ir pakitusį požiūrį į kitus žmones. Aišku, tokio įvykio psichologinis poveikis yra žymiai mažesnis už dramatiškus išgyvenimus patyrus lytinę prievartą ar smurtą artimoje aplinkoje, tapus prekybos žmonėmis auka, kai neigiami, traumuojantys išgyvenimai vėl ir vėl pasikartoja. Vis dėlto šias situacijas vienija tai, kad asmuo patiria, kad jo lig tol turėtas pasaulio vaizdas griūva, kad atsiranda jam netikėtų, nepalankių, žalojančių aplinkybių, kad reikia kažkaip kitaip reaguoti, tačiau asmuo nežino kaip.

- „Psichologinė krizė – tai sveiko žmogaus reakcija į sunkią ir reikšmingą jam emociškai gyvenimo situaciją, kuri reikalauja naujų adaptacijos ir įveikimo būdų, nes turimų nebepakanka. Ištikus krizei, žmogų apima didelio psichinio diskomforto būsena, kuriai būdingi tokie jausmai kaip neviltis, bejėgiškumas, baimė, įtampa, nerimas, prislėgta nuotaika, pasimetimas“ (Polukordienė, 2003).

Psichologinė krizė nėra momentinis potyris, bet yra sudėtingas išgyvenimas, kuris atsiranda praradus vidinę pusiausvyrą dėl aplinkybių, kurios meta iššūkį svarbiausioms asmens turimoms vertybėms, pažeidžia susiformavusias asmenines psichines ir fizines ribas, jo integralumą ir vidinės darnos pajautimą.

Suprantant psichologinę krizę kaip žalą, kurią padarė patirta trauma turimam pasaulio, visuomenės, savęs paties vaizdui, paaiškėja, kodėl krizę patiria ir nukentėjusiųjų šeimos nariai, draugai, bendruomenė. Juk jie irgi susiduria su veiksmais, nesuderinamais su jų pasaulėžiūra ir vertybėmis, ir pasijunta pažeidžiami.

2011 metais Lietuvą sukrėtė dviejų paauglių merginų neįprasto ir beprasmiško žiaurumo aktas – jos užmušė ir po to gabalais supjaustė savo klasės draugę. Tėvų ir klasės draugų reakcija į tokį neišprovokuotą žiaurumą buvo šokas, lydimas intensyvaus pykčio ir sielvarto, bet taip pat ir sutrikimas, pasimetimas, kaip žvelgti į kitus aplink esančius žmones. Juk lyg tol visi žmonės, su kuriais bendrauta, atrodė pakankamai draugiški ir patikimi, su klasės draugais kartu sėdėta toje pačioje klasėje ir būta šalia daug metų...

- Trauminis įvykis iškelia asmeniui daug sudėtingų klausimų, į kuriuos ieškoma atsakymo. Artimo žmogaus netektį išgyvenantis asmuo rašo:
„Jau 8 mėnesiai praėjo nuo tos dienos, kai radau savo mažąjį broliuką pasikoręsį virtuvėje man būnant namie ... Turėtų lengvėti, tačiau nuolat iškyla vaizdiniai ... Juosta vis sukasi iš naujo... Su tėvais sielvartu pasidalinti negaliu, o jis man buvo viskas. Širdyje visiška tuštuma. Niekaip nesiseka pradėti judėti nors truputį toliau. Slegia kaltė, kodėl nenusileidau į pirmą aukštą reikiamu metu? Klausimai ir jokio atsakymo... Visada buvo linksmas, niekada neužsiminė net puse žodžio apie tokias mintis, tiesiog ėmė ir išėjo palikdamas išplėštą širdį. Kaip gyventi? Kaip?“

Šiame išgyvenime galime nesunkiai atpažinti PTSS pasireiškimą, atsiradusį matant netikėtą broliuko savižudybę, bet taip pat aiškiai juntama vidinė drama, susijusi su savęs kaltinimu, su paieška atsakymų, kas sąlygojo šią dramą. Galima manyti, kad palengvėjimas šiam asmeniui ateis kartu su nauju įprasminimu, kad artimas žmogus padarė savo sprendimą; kad jis turėjo savo valią taip elgtis; kad net ir artimi žmonės turi savo gilių, kitiems asmenims nežinomų išgyvenimų; kad teksto autorės noras pakeisti praeitį gražus, bet visiškai nerealus; kad kaltinančios mintys tik suteikia papildomą kančią, bet nepakeičia praeities...

Psichologinės krizės įveika nėra tapati ilgai rimstančiai reakcijai į trauminį įvykį ar patirtą stiprų stresą. Psichologinės krizės įveika reikalauja asmens aktyvaus vidinio psichinio darbo, kurio metu perrašomi, koreguojami turimi įsitikinimai, nuostatos, vertybės. Krizės sprendimas gali būti ribojantis asmenį ir bloginantis jo tolesnio gyvenimo kokybę arba, adaptyvaus sprendimo atveju, gali suteikti žmogui galimybę greitai atgauti psichologinę pusiausvyrą ir net pagerinti jo socialinę adaptaciją ir gyvenimo kokybę.

Ribojantis sprendimas yra tada, kai žmogus padaro išvadas, menkinančias jį patį („aš nesu vertas normalaus gyvenimo“, „esu niekam tikęs“, „niekam nereikalingas ir bejėgis, ką nors pakeisti“, „mano pastangos – beviltiškos“); nepalankiai, grėsmingai apibūdinančios pasaulį („pasaulis – pavojinga vieta, nuo jo reikia slėptis“, „visi linki man bloga, todėl visom išgalėm ir priemonėmis turiu kovoti tik už save“, „niekuo nepasitikėk, nes visi tik ir siekia apgauti ar manimi pasinaudoti“).

Adaptyvaus sprendimo atveju asmuo pradeda tiksliau suvokti realybę („yra žmonių, kurie tiesiog nori manim pasinaudoti“; „kai kurie žmonėms kito asmens gyvybė – nieko verta“; „kai kam kito žmogaus kančia – malonumas“; „pamačiau kitą žmogaus pusę“); praplečia savo veiksmų lauką („reikia iš anksto apgalvoti, ką daryti, jeigu...“; „iš pradžių reikia geriau pažinti žmones“; „reikia rinktis saugesnes vietas“ ir pan.); išlaiko teigiamą santykį su aplinkiniais ir gyvenimu („mano draugai nepasidarė blogesni dėl to, kas man atsitiko“; „dar labiau vertinu santykius su man artimais žmonėmis ir gyvenimą, kurį gyvenu“); išlaiko savigarbą („po šios skaudžios pamokos daug ko išmokau“; „nesu blogesnis dėl to, kad man taip atsitiko“ ir pan.).

Kaip rašė žinomas britų poetas Džonas Miltonas, „...žmogaus protas yra daiktas savyje, galįs paversti rojų pragaru, ar pragarą pakeisti rojumi“ („Prarastasis rojus“). Sunku tam prieštarauti.

TRUMPAI

- Trumpalaikės reakcijos į trauminį įvykį dažnai išnyksta per 2–3 dienas.
- Kai kuriais atvejais trauminiai išgyvenimai tarsi „užstringa“ ir ilgus mėnesius ar net metus keičia žmogaus gyvenimą.
- Potrauminis streso sutrikimas atsiranda po latentinio periodo, dažnai pasireiškia pakartotiniu įvykio išgyvenimu, vengimu situacijų, kurios primena nusikaltimą, neigiamais mąstymo ir nuotaikų pokyčiais, padidėjusiu dirglumu ir reaktyvumu. PTSS reikšmingai blogina asmens gyvenimo kokybę. Potrauminio sutrikimo įveikai reikalinga profesionalo pagalba.
- Psichologinė krizė kyla dėl sutrikdyto asmens vidinio pasaulio, jo vertybių, įsitikinimų balanso. Psichologinė krizė gali būti išgyvenama kartu su PTSS arba atskirai. Psichologinės krizės įveika gali būti neadaptyvi, bloginanti asmens gyvenimo kokybę ir asmens savigarbą, arba adaptyvi, suteikianti asmeniui naujų psichologinių įprasminimų ir išlaikanti jo savigarbą. Psichologinės krizės įveikai pageidautina profesionalų pagalba.
- Ilgalaikės reakcijos į nusikaltimą labai priklauso nuo to, kokią paramą gauna asmuo iškart po nusikaltimo. Kadangi po nusikaltimo asmuo bendrauja su teisės saugos institucijų atstovais, jų elgesys turi labai didelę reikšmę ir gali lemti, ar susiformuos sunkiai įveikiamos ilgalaikės reakcijos į nusikaltimą, ar ne.

3. Nusikaltimo tyrimo psichologinis poveikis nukentėjusiesiems ir liudytojams

Nuo nusikalstamos veikos nukentėję asmenys pirmiausiai susiduria su policija, ikiteisminio tyrimo pareigūnais ir su ikiteisminį tyrimą kuruojančiais prokurorais. Kadangi iškart po nusikalstamos veikos nukentėjusieji ir trauminių įvykių liudininkai yra ypač pažeidžiami, ikiteisminio tyrimo pareigūnams tenka sudėtingas ir atsakingas vaidmuo, kuris gali švelninti traumas išgyvenimą arba jį reikšmingai sustiprinti ir sukelti antrinę viktimizaciją.

TINKAMAS PAREIGŪNŲ ELGESYS

Nukentėjusiųjų savęs suvokimas po trauminio įvykio yra sutrikęs, pasitikėjimas ir saugumo jausmas – prarastas. Todėl pirminė užduotis yra atkurti bent mažiausią jų pasitikėjimą pareigūnais ir kitais žmonėmis. Tai yra tolesnės paramos pagrindas, nes įgalina suteikti nukentėjusiajam tai, ko jam labiausiai reikia. Nukentėjusysis po nusikalstamos veikos dažniausiai turi tris pagrindinius poreikius: atkurti saugumo jausmą; išsikalbėti, išreikšti su įvykiu susijusias emocijas; gauti informaciją, ką daryti toliau (*First response to victims of crime*, 2008). Tačiau, kad šie poreikiai būtų patenkinti, nukentėjusysis turi pradėti pasitikėti ikiteisminio tyrimo pareigūnu.

Norint tinkamai bendrauti, reikia suprasti pažeidžiamo asmens būseną, jos priežastis (apie jas rašėme anksčiau), patiriamas emocijas ir elgesį, kurie ne visada yra adekvatūs ar palankūs pareigūnų atžvilgiu. Kartais bendravimas yra tikras iššūkis. Pavyzdžiui, būdinga, kad patyręs trauminį įvykį asmuo yra sutrikęs ir sunkiai orientuojasi aplinkoje; jis gali būti ir intoksikuotas; prastos fizinės, higienos būklės; išsigandęs ir vengti bet kokio bandymo jį šnekinti ar jam kitaip padėti; jaučiasi bejėgis, negali pajudėti; labai liūdnas, verkia; negali susikaupti ir prašo palikti jį ramybėje. Šiais atvejais svarbiausia išlaikyti artimą, bet neįkyrų kontaktą su nukentėjusiuoju, leisti jam nurimti, užtikrinti, kad jis jaustųsi saugus, ir stengtis rodyti, kad pareigūnai yra pasiruošę suteikti visą reikiamą paramą patys, ar garantuoti, kad ji bus suteikta profesionalių medikų, psichologų, socialinių darbuotojų ar NVO.

Kai kuriais atvejais nukentėjusysis pyksta ant pareigūnų ir liudytojų ar žmonių, kurie stengiasi jam padėti, ir tai dažnai sukelia pastarųjų neigiamas reakcijas, nepalankų ar net priešišką santykį. Nukentėjusiojo pykčio reakciją reikėtų suprasti kaip trauminio įvykio sukeltą psichologiškai pagrįstą baimės ir bejėgiškumo sąlygotą reakciją, kuri nukreipiama į netinkamą objektą. Šiuo atveju svarbiausia, kad pareigūnas, suprasdamas reakcijos priežastį, išlaikytų šiltą ir atjaučiantį kontaktą ir, teikdamas neįkyrią pagalbą, palaipsniui keistų nukentėjusiojo santykį į sau palankesnį.

Dažnai nukentėjusysis ir liudytojai jaučia gėdos jausmą. Priežastys gali būti įvairios. Gėdos jausmas gali kilti, nes nusikalstamos veikos metu su jais elgtasi nederamai, taip, kaip jie savo noru niekad nebūtų pasielgę, jiems gali būti gėda bent kiek išsamiau pasakoti, kas buvo daroma, ir pan. Gėdos jausmas gali būti susijęs su jų esama būkle, kaip jie atrodo, kaip jaučiasi, nes jų būklė gali neatitikti asmens reikalavimų sau. Gėdos jausmą gali lemti ir numatymas, kad apie „gėdingą“ įvykį sužinos artimieji, draugai ir pan.

Kaltės jausmas kyla, nes dažnas nukentėjusysis kaltina save, kad buvo nepakankamai atsargus, nesipriešino, o gal net davė dingstį kaltininko veiksams. Šiais atvejais pažeidžiami baudžiamojo proceso dalyviai turi girdėti nuolatinį patikinimą, kad ir pati sunkiausia trauma jau yra praeityje, kad nukentėjusysis niekaip neatsakingas už tai, kas įvyko, kad jis elgėsi geriausiu būdu, kurį tuo metu pasirinko, kad nelaimių, nepriklausomai nuo žmogaus norų, vis tiek atsitinka ir pan. Tai darydamas pareigūnas turėtų išlaikyti besąlygišką teigiamą santykį, leisdamas nukentėjusiajam nepertraukiamai išsiskirti ar išreikšti savo jausmus.

Išlaikydami savo pačių emocinę pusiausvyrą ir dėmesingą, pagarbų santykį su nukentėjusiuoju, ikiteisminio tyrimo pareigūnai, prokuroras gali ilgainiui nuraminti traumuojančius įvykius patyrusius asmenis, laimėti jų palankumą ir norą išsipasakoti bei bendradarbiauti.

Visais atvejais tinkamas elgesys turi apimti sąmoningas pastangas naudoti keturis paramos ir aukos įgalinimo principus:

SAUGUMO UŽTIKRINIMAS:

- teikti fizinę, emocinę paramą ir užtikrinti saugumą;
- sudaryti sąlygas, kad nukentėjusysis jaustųsi patogiai;
- užtikrinti, kad nukentėjusysis daugiau nepatirs fizinės žalos (fizinės apsaugos priemonės, NVO pagalba, laikino būsto užtikrinimas ir pan.);
- pasiūlyti paskambinti šeimos nariui ar kitam žmogui, kuriuo pasitiki;
- užtikrinti konfidencialumą.

KONTROLĖS ATSTATYMAS IR INFORMAVIMAS:

- suteikti nukentėjusiajam reikiamą informaciją, taip pat informaciją apie teises ir galimybę gauti pagalbą, informuoti, kas vyks toliau ir pan.;
- įtraukti nukentėjusįjį visų su juo susijusių sprendimų priėmimą;
- užtikrinti, kad visos intervencijos (pvz., medicininės, ekspertinės) vyktų su nukentėjusiojo pakankama informacija pagrįstu sutikimu.

PAGARBA:

- elgtis pagarbiai ir saugoti nukentėjusiojo savigarbą;
- įvardinti nukentėjusiojo stiprybes, pasireiškusias nusikalstamos veikos metu ar po jos;
- kalbėti nukentėjusiojo gimtąja kalba arba rasti vertėją;
- įdėmiai klausytis;
- kiek įmanoma, atsižvelgti į norus;
- gerbti kalbinius, kultūrinius, religinius, lyties ir lytinės orientacijos skirtumus.

NUOLATINĖ PARAMA:

- elgtis šiltai ir rūpestingai;
- teikti emocinę paramą būnant kartu, išklausant, atjaučiant, suprantant;
- teikti praktinę paramą, pasiūlyti priėjimą prie turimų resursų (medicinos paslaugų, higienos priemonių, transporto ir pan.);
- įtraukti šeimos narius ar kitus asmenis, kuriais pasitikima, į paramos teikimą;
- nukreipti nukentėjusiuosius gauti reikiamą paramą į specializuotas organizacijas;
- lydėti nukentėjusįjį situacijose, kurios jam kelia stresą.

TINKAMAS ELGESYS – ATJAUTA IR NUOŠIRDUS BENDRAVIMAS SU NUKENTĖJUSIUOJU KRIZĖS AKIVAIZDOJE:

- Stenkitės klausytis ir suprasti, ką patyrė, jaučia, galvoja, svarsto pažeidžiamas asmuo.
- Susilaikykite nuo vertinimų, nes jie gali sukelti minčių, kad negalima atvirauti, ir gali padidinti neigiamus kaltės, gėdos, pykčio išgyvenimus.
- Leiskite nukentėjusiajam daryti savo sprendimus. Tai svarbu, nes jis neseniai patyrė prievartą, kai iš jo jėga buvo atimta gyvenimo kontrolė. Kai tik nukentėjusysis vėl pradeda daryti savo sprendimus, jis pradeda jaustis atgaunantis kontrolę. Net jei sprendimai, jūsų manymu, klaidingi, nesistenkite prievarta primesti savo nuomonės.
- Duokite laiko – nukentėjusysis gerokai geriau jausis po kelių valandų ar kitą dieną.
- Jūs neturite slėpti savo jausmų. Žmogiškas santykis yra apie atvirumą. Geriau išsakyti tai, kas jus jaudina, rūpi, nei leisti nukentėjusiajam spėlioti ir pradėti nerimauti... Tačiau neverta perlenkti – jūsų misija yra padėti kitam, bet ne aptarinėti savo jausmus.

NETINKAMAS PAREIGŪNŲ ELGESYS

Netinkamas elgesys dažnai lemia antrinę viktimizaciją. Šis terminas apibūdina traumuojantį išgyvenimą, kuris nėra tiesioginis nusikaltimo rezultatas, bet kyla dėl institucijų ar individų netinkamo elgesio su nukentėjusiuoju. Kartais jis pasireiškia kaip tiesioginis nukentėjusiojo teisių neigimas, ypač jei jis priklauso tam tikroms nepalankiai vertinamoms socialinėms grupėms, rasei, lytinei orientacijai ir pan., ar atsisakymas pripažinti įvykdyto nusikaltimo faktą, jo nuvertinimas. Subtilesniais atvejais šis terminas apibūdina elgesį, kuris rodo, kad nesuvokiama pažeidžiamų asmenų psichologinė būseną, kad į nukentėjusį žiūrima kaip į parodymą, reikalingų nuteisti kaltininką, šaltinį, o ne į pažeidžiamą asmenį, esantį pažeidžiamoje būsenoje.

ELGESIO KLAIDOS, LEMIANČIOS ANTRINĘ VIKTIMIZACIJĄ:

- 1. Dažniausiai netinkamas elgesys pasireiškia vengimu teikti psichologinę paramą ir užtikrinti saugumą, kurie nukentėjusiajam tuo metu reikalingiausi.** Tokiu būdu sustiprinamas nukentėjusiojo nusikalstamos veikos metu atsiradęs įsitikinimas apie nesaugų, pavojingą, prieš jį nusiteikusį pasaulį.
- 2. Remiantis klaidingais įsitikinimais, nukentėjusysis yra tiesiogiai ar netiesiogiai kaltinamas dėl nusikalstamos veikos.** Pavyzdžiui, seksualinio prievartavimo atveju gali būti užsimenama, kad gal nukentėjusysis pats provokavo tokį elgesį savo apranga ar elgesiu; sakoma, kad jis turėjo visas progas pabėgti; kad jis pats atėjo į butą, kuriame buvo išprievartautas, taigi – netiesiogiai sutiko; kad jis turi blogą reputaciją dėl savo laisvo elgesio; teigiama, kad jei moteris priešinas, joks vyras jos išprievartauti negali; kad nukentėjusysis gudrauja siekdamas keršto, pasipelnyti ir pan. Tokie pareiškimai ar garsiai išsakomos abejonės yra vienas iš stipriausių antrinės viktimizacijos šaltinių, nes stiprina nepasitikėjimą, mažina saugumą, aktyvuoja traumuojančius gėdos ir kaltės jausmus.
- 3. Neišsaugomas nukentėjusiojo anonimiškumas ir informacija paviešinama.** Tokiais atvejais neigiamą poveikį gali patirti ir psichologinę krizę išgyvenantys artimieji.
- 4. Nesuteikiama reikalinga fizinė, medicinos ar psichologinė pagalba.**
- 5. Nukentėjusysis neinformuojamas ar negaunamas jo pakankama informacija pagrįstas sutikimas atlikti galimai traumuojančias procedūras (pavyzdžiui, išžaginimo atveju atliekamą ginekologinę apžiūrą ir mėginių ėmimą).**

6. Nukentėjusysis, jau apklaustas apie traumuojančias įvykio detales, vėl apklausiamas iš naujo, taip vėl jam sukeliant asociatyviai su nusikaltimu susijusius neigiamus išgyvenimus. Jie taip pat gali būti sukelti akistatos su įtariamuoju (kaltinamuoju) ar jo atpažinimo metu, įvykio vietos pakartotinio lankymo metu, daiktinių įrodymų pakartotine apžiūra ir pan., todėl šių veiksmų, nesant būtinybės, reikėtų vengti.

TRUMPAI

- Nusikalstamos veikos tyrimas turi didžiulę įtaką tolesnei pažeidžiamo asmens būsenai. Jis gali padėti arba gali sukelti nukentėjusiajam antrinę viktimizaciją ir ilgalaikių psichologinių nusikaltimo pasekmių.
- Nukentėjusysis po nusikalstamos veikos turi tris pagrindinius poreikius: atkurti saugumo jausmą; išsikalbėti ir išreikšti su įvykiu susijusias emocijas; gauti informaciją, ką daryti toliau.
- Tinkamas elgesys su nukentėjusiuoju apima keturis sąmoningai taikomus paramos ir nukentėjusiojo įgalinimo principus: **saugumo užtikrinimą**, be kita ko, ir už įstaigos ribų; **kontrolės atstatymą ir informavimą**, kuris apima informuoto nukentėjusiojo sprendimą, ką toliau daryti; **pagarbą asmeniui**, kuri suprantama kaip pagarba asmens įsitikinimams ir gyvenimo būdui; **nuolatinę paramą**, kuri pasireiškia šiltu, rūpestingu, nuoširdžiu bendravimu.
- Pažeidžiamas asmuo gali patirti antrinę viktimizaciją, jei su juo elgiamasi nedėmesingai, nuvertinamai, paniekinamai, kai jis pats yra tiesiogiai ar netiesiogiai kaltinamas ar gėdinamas dėl nusikalstamos veikos aplinkybių, kai paviešinama informacija, galinti neigiamai paveikti aplinkinių požiūrį į jį.
- Antrinė viktimizacija yra galima, kai asmuo be reikalo turi pakartotinai dalyvauti akistatose, atpažinti daiktinius įrodymus, būti pakartotinai apklausiamas, t. y. nuolat verčiamas iš naujo išgyventi su traumišku įvykiu susijusias aplinkybes.

PAŽEIDŽIAMO ASMENS SAMPRATOS PROBLEMA

Pažeidžiamumo kategorija iki šiol Lietuvos baudžiamojoje justicijoje oficialiai taikoma nebuvo. Todėl natūralu, kad šios nukentėjusiesiems ir liudytojams priskiriamos savybės turinys bei nustatymo metodika nėra atskleisti. Bene pirmą kartą pažeidžiamumo sąvoka teisės aktų lygmeniu įtvirtinta jau minėtoje Direktyvoje. Joje išskiriami ir pažeidžiamumo kriterijai, o būtent: (1) savybės, priskiriamos nukentėjusiajam (liudytojui), tokios kaip amžius, psichinė sveikata, fizinė sveikata bei (2) situacijos (objektyvios aplinkybės), lemiančios nukentėjusiojo (liudytojo) pažeidžiamumą. Kitaip tariant, pažeidžiamumą gali lemti dvejopo pobūdžio aplinkybės: pirma, liudijimo proceso sukelti sunkūs psichologiniai išgyvenimai; antra, nukentėjusysis dėl savo psichinės ar fizinės negalios susiduria su sunkumais, kurie ženkliai apsunkina dalyvavimą baudžiamajame procese. Nepriklausomai nuo to, kokie kriterijai bus pasirinkti nustatant pažeidžiamumą, esminę reikšmę turės dvi pagrindinės aplinkybių grupės – nukentėjusįjį ar liudytoją charakterizuojančios bei nusikalstamą veiką apibūdinančios aplinkybės.

Idealiu atveju pažeidžiamo asmens identifikacija turėtų būti atlikta per pirmąjį kontaktą su teisės saugos institucijų pareigūnais. Būtent policijos pareigūnai, į kuriuos kreipėsi nuo nusikalstamos veikos nukentėjęs asmuo ar atvyko šaukiamas liudytojas, atsižvelgdami į juos charakterizuojančias aplinkybes, nusikalstamos veikos, nuo kurios galimai nukentėjo asmuo, pobūdį bei aplinkybes, taip pat nukentėjusiojo ar liudytojo santykį su galimu kaltininku, turėtų nedelsdami priimti valinį sprendimą – laikyti nukentėjusįjį bei liudytoją pažeidžiamais ar ne. Tais atvejais, kai policijos pareigūnams kyla abejonių, ar nukentėjusysis, liudytojas laikytini pažeidžiamais, šioms abejonėms pašalinti būtina surinkti papildomų duomenų. Su tokiais asmenimis reikia elgtis taip, tarsi šie būtų pripažinti pažeidžiamais – taip būtų padaryta mažiau žalos, nei tuo atveju, jei su pažeidžiamu nukentėjusiuoju ar liudytoju būtų elgiamasi ignoruojant šią aplinkybę. Svarbu, kad ne tik policijos pareigūnai, bet ir kiti teisės saugos institucijų pareigūnai – prokurorai, teisėjai – būtų išmokyti kaip įmanoma greičiau atpažinti pažeidžiamumą lemiančius kriterijus ir susiorientuoti, kaip konkrečioje situacijoje pagalbėti pažeidžiamam nukentėjusiajam ar liudytojui.

Kalbant apie pažeidžiamumo nustatymo metodiką ir procedūrą, paminėtinas vienas probleminis aspektas. Kaip matysime vėliau, vienas iš kriterijų, sudarančių prielaidas asmenį pripažinti pažeidžiamu, yra jo psichologinė būseną. Tačiau tai labai sunku nustatyti pareigūnams (policijos pareigūnams, prokurorams ar teisėjams), neturintiems specialaus psichologinio išsilavinimo. Pagal šiuo metu galiojančią teisinę reglamentavimą ir teisės saugos institucijų pareigūnų praktiką, psichiatriniai ar psichologiniai tyrimai

atliekami tik ikiteisminio tyrimo pareigūnų, prokurorų ar teismo pavedimu, be to, jų atlikimas gerokai užtrunka. Tad ši „senoji“ tvarka, kalbant apie pažeidžiamumo nustatymą, nebūtų nei efektyvi, nei tinkama. Todėl kyla poreikis įsteigti psichologų etatus policijos įstaigose, prokuratūrose ir teismuose. Šiose įstaigose dirbančių specialistų pareiga būtų pabendrauti su galimai pažeidžiamu nukentėjusiuoju ar liudytoju ir, pasitelkus specialiasias žinias, nustatyti, ar jie pripažintini pažeidžiamais ir jei taip, kokios papildomos apsaugos priemonės jiems galėtų pagelbėti. Be abejo, minėtą problemą iš dalies padėtų išspręsti ir NVO ar kitose įstaigose dirbantys specialiai apmokyti psichologai, kurie, kaip kad yra nepilnamečių nukentėjusiųjų ar liudytojų atvejais, taip pat galėtų padėti policijos pareigūnams nustatyti asmens psichologinę būseną, pažeidžiamumą bei pateikti atitinkamų rekomendacijų.

Kitas klausimas, kuris neišvengiamai kils įgyvendinant Direktyvos nuostatas, yra šis – kaipgi atpažinti, pažeidžiamas ar ne nukentėjusysis (liudytojas)?

Pirmas ir lengviausiai identifikuojamas požymis – nusikalstamos veikos padarymo aplinkybės bei pobūdis. Šis kriterijus, kaip pirmasis, išskirtas neatsitiktinai. Būtent nusikalstamos veikos pobūdis yra tas aspektas, kurį nukentėjusysis ar liudytojas, kreipdamasis į teisėsaugos institucijas, nurodo pirmiausia („aš buvau apiplėštas“, „aš buvau sumuštas“ ir pan.). Vien pagal nusikalstamos veikos pobūdį tyrėjas jau gali vertinti, ar nukentėjusysis patyrė labai didelį stresą, baimę, išgyveno neigiamus jausmus ir pan. Tai būdinga nusikaltimams prieš asmenį, o ypač – lytiniams nusikaltimams. Akivaizdu, kad nuo lytinio pobūdžio nusikalstamos veikos nukentėjęs asmuo bus daug labiau psichologiškai pažeidžiamas nei asmuo, nukentėjęs nuo, pavyzdžiui,

komerčinio šnipinėjimo nusikaltimo. Tad nusikalstama veika, dėl kurios į pareigūnus kreipiasi asmuo, nustatant pažeidžiamumą turėtų būti pirminis indikatorius.

Direktyvoje bei ją aiškinančioje literatūroje išskiriamos nusikalstamos veikos, kurios jau pačios savaime signalizuoja apie tai, kad nuo jų nukentėję asmenys arba asmenys, betarpiškai susidūrę su jomis kaip liudytojai, galimai yra pažeidžiami. Tai yra lytinio pobūdžio nusikalstamos veikos (išžaginimas, seksualinis prievartavimas, privertimas lytiškai santykiuoti ir kt.), smurtui artimoje aplinkoje priskiriamos nusikalstamos veikos (šių nusikaltimų aukos pa-

žeidžiamomis pripažįstamos ir pagal kitą kriterijų – santykį su kaltininku); nusikalstamų veikų, kurių metu buvo panaudotas ginklas, nukentėjusieji ir liudytojai; nuo žiaurių kančinimų ar kitų smurtinių nusikaltimų nukentėję asmenys (ypač nužudytųjų artimieji), taip pat nuo organizuotos grupės ar nusikalstamo susivienijimo narių įvykdytų nusikalstamų veikų nukentėję asmenys ar liudytojai ir pan. Manoma, kad būtent tokio pobūdžio nusikalstamos veikos sukelia daugiausiai neigiamų emocinių bei psichologinių išgyvenimų nuo jų nukentėjusiems ar juos stebėjusiems asmenims, šių nusikalstamų veikų neigiami padariniai juntami dar ilgą laiką ar net visą likusį gyvenimą (pavyzdžiui, nužudymų, išžagininimų atveju ir pan.). Kitas momentas, leidęs išskirti šias nusikalstamas veikas, kaip galimai lemiančias nukentėjusiojo pažeidžiamumą, yra tas, jog nuo šių nusikalstamų veikų nukentėję asmenys visais atvejais patiria tiesioginę neturtinę žalą – fizinį skausmą, dvasinius išgyvenimus, nepatogumus, dvasinį sukrėtimą, emocinę depresiją, pažeminimą, reputacijos pablogėjimą, bendravimo galimybių sumažėjimą ir kita.

Antrasis požymis – nukentėjusiojo arba liudytojo asmenybę charakterizuojančios aplinkybės. Prie šių aplinkybių priskiriama akivaizdi psichinė, fizinė negalia, mokymosi, kognityviniai sutrikimai, amžius (labai jaunas ar senyvas), socialinė aplinka (skurdas, prisikyrimas socialinei grupei, kuriai reikalinga parama, girtavimas ar narkotinių medžiagų vartojimas artimoje aplinkoje ar pačio nukentėjusiojo arba liudytojo) ir pan. Taip pat itin svarbu atkreipti dėmesį į nukentėjusiojo ar liudytojo rasę, religiją, lytinę pakraipą. Asmenys, priklausantys visuomenės mažumos grupei pagal seksualinės orientacijos, lyties, kalbos, rasės, religijos ir kt. požymius, yra labiau pažeidžiami nei kiti asmenys.

Trečiasis požymis – nukentėjusiojo arba liudytojo santykis su galimu kaltininku. Jei nukentėjusysis ar liudytojas ir kaltininkas yra šeimos nariai, artimieji giminaičiai, tokiu atveju nukentėjusieji ir liudytojai patiria daug daugiau streso, neigiamų išgyvenimų tiek dėl išgyvento (matyto) nusikaltimo, tiek ir dėl dvejonų – liudyti prieš artimąjį ar ne, kas bus, kai jis sugrįš iš įkalinimo įstaigos, ar nekerštaus ir pan. Abejonių kyla ir dėl to, ar toks liudijantis asmuo nebus atstumtas bei pasmerktas kitų šeimos narių, artimųjų, draugų. Tokie nukentėjusieji ir liudytojai turi justi ypatingą saugumo jausmą ir patikinimą, kad daugiau pavojus jiems negresia, kad papasakoję apie nusikalstamą veiką, jie bus apsaugoti ir pan.

Norint pažeidžiamumą nustatyti kuo ankstesnėje baudžiamojo proceso stadijoje ir kuo tiksliau, reikėtų rūpintis teisės saugos pareigūnų švietimu. Tikslinga sukurti ir įdiegti metodiką, kuri būtų naudojama nustatant asmens pažeidžiamumą (pavyzdžiui, anketą, testą ir pan.). Tokios metodikos sukūrimas, adaptavimas bei įdiegimas reikalauja kruopštaus ir ilgo darbo (galbūt tikslinga būtų perimti Lietuvai artimesnėje valstybėje taikomą metodiką ir ją, atitinkamai pakoregavus, adaptuoti Lietuvoje ir pan.). Tačiau

net ir dabar, nesant tokios metodikos, teisėsaugos institucijų pareigūnai turėtų būti išmokyti, nuo kokių nusikalstamų veikų nukentėję asmenys yra potencialiai pažeidžiami, kokiomis psichologinėmis ir fizinėmis savybėmis jie pasižymi ir pan. Taip pat, kaip jau minėta, svarbu, kad teisėsaugos institucijose pradėtų dirbti tam tikri specialistai, pageidautina – psichologai, kurie nedelsdami galėtų ateiti į pagalbą policijos pareigūnams, dvejojantiems, ar nukentėjusiojo arba liudytojo psichologinė būseną, kognityviniai gebėjimai nesudaro pagrindo pripažinti juos pažeidžiamais. Šios dalies pabaigoje pridėdama rekomendacinio pobūdžio anketa, kuri galėtų būti taikoma ikiteisminio tyrimo įstaigose atliekant pirminį galimo pažeidžiamumo vertinimą.

Tiek nukentėjusiajam, tiek liudytojui svarbu suteikti galimybę pačiam pasirinkti būti pripažintam pažeidžiamu ir naudotis visomis pažeidžiamam proceso dalyviui garantuojamomis teisėmis, procesiniais saugikliais, ar išlikti pasyviu proceso dalyviu, ar, priešingai, betarpiškai dalyvauti visame baudžiamajame procese, jį stebėti, stebėti kaltininko elgesį ir pan., nesinaudojant pažeidžiamo asmens statusu. Pažeidžiamumo nustatymo procesas turi būti grindžiamas nukentėjusiojo ar liudytojo aiškios valios išreiškimo, sprendimo priėmimo teisės principais, o ne būti formaliu teisėsaugos institucijų pareigūnų veiksmu (išskyrus tam tikrus atvejus, kai asmuo negali pats priimti valinio sprendimo, geriausiai atitinkančio jo interesus (dėl akivaizdžios sunkios psichinės negalios, labai jauno ar senyvo amžiaus ir pan.).

TRUMPAI

- Pažeidžiamais liudytojai ir nukentėjusieji gali būti pripažinti dėl jų asmeninių psichologinių, fizinių savybių, emocinės būklės ar (ir) nusikalstamos veikos, nuo kurios nukentėjo, ar kurią matė, aplinkybių.
- Siekiant užtikrinti, kad pažeidžiamumas būtų nustatytas kaip įmanoma ankstesnėje baudžiamojo proceso stadijoje, būtina mokyti teisėsaugos institucijų pareigūnus bei didinti specialistų, galinčių padėti nustatyti pažeidžiamumą, skaičių.
- Tais atvejais, kai kyla abejonių, ar nukentėjusysis, liudytojas laikytini pažeidžiamais, ir šioms abejonėms pašalinti būtina surinkti papildomų duomenų, rekomenduotina su tokiais asmenimis elgtis taip, tarsi šie būtų pripažinti pažeidžiamais.
- Daugeliu atveju būti pripažintam pažeidžiamu ir gauti didesnę teisę bei teisėtų interesų apsaugą yra nukentėjusiojo ir liudytojo teisė, bet ne būtinybė, todėl sprendžiant dėl asmens pripažinimo pažeidžiamu turi būti labiausiai atsižvelgiama į jo interesus.

Rekomendacinio pobūdžio anketa, skirta asmens pažeidžiamumui nustatyti (anketa parengta pagal tinklapyje www.housemark.co.uk pateiktą anketą):

Vardas, pavardė

Adresas

Bylos Nr.

Bendro pobūdžio informacija:

1. Kaip dažnai Jūs patenkate į rizikingas, problemiškas situacijas?	5	Kasdien
	3	Beveik kasdien
	2	Kartą per savaitę
	1	Kartą per mėnesį
	0	Labai retai
2. Ar Jūs manote, kad pastarasis įvykis, dėl kurio kreipėtės, yra susijęs su ankstesniais įvykiais? Jei taip, tai kodėl?	2	Taip
	0	Ne
3. Ar manote, kad problemiškos situacijos, į kurias patenkate, darosi vis grėsmingesnės?	2	Taip
	0	Ne
4. Ar pažįstate galimą kaltininką?	2	Labai gerai pažįstu
	1	Aš jį žinau (iš matymo, iš nuogirdų ir pan.)
	0	Ne
5. Ar dar prieš įvykį kaltinamasis (ar jo aplinkos žmonės) yra darė Jums neigiamą poveikį (gąsdinę, grąsinę ir pan.)?	6	Kaltininkas ir (ar) jo aplinkos žmonės ir dabar daro neigiamą poveikį
	4	Kaltininkas ir (ar) jo aplinkos žmonės praeityje darė neigiamą poveikį
	2	Pareiškėjas asmeniškai nėra patyręs neigiamo kaltininko poveikio, tačiau yra girdėjęs, kad tai yra patyrę kiti asmenys
	0	Tokios informacijos apie kaltininką neturi
6. Ar dėl šio įvykio esate kreipęsis į kokias nors kitas institucijas?	0	Taip
	1	Ne

Pažeidžiamumas:

7. Kaip manote, į ką tiesiogiai buvo nukreiptas šis įvykis, dėl kurio kreipėtės?	4	Jūs asmeniškai
	3	Jūsų šeimą
	1	Jūsų aplinkos žmones, bendruomenę
	0	Į nieką tiesiogiai
8. Ar Jūs manote, kad šis įvykis susijęs su Jūsų religija, tautybe, rase, lytine orientacija, lytimi ar fiziniais ypatumais?	3	Taip (detalizuokite)
	0	Ne
9. Ar jaučiate, kad ir po šito įvykio Jums ar Jūsų artimiesiems kyla grėsmė nukentėti?	3	Taip
	0	Ne
10. Ar labai sukrėstas (-a) jaučiatės po šio įvykio?	0	Visai nesukrėstas (-a)
	1	Šiek tiek
	2	Vidutiniškai sukrėstas (-a)
	3	Sukrėstas (-a)
	5	Labai stipriai sukrėstas (-a)

Paramos poreikio nustatymas:

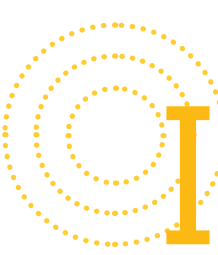
11. Ar šio įvykio arba ankstesnių įvykių metu buvo sutrikdyta Jūsų sveikata?	3	Sutrikdyta fizinė sveikata
	3	Sutrikdyta psichinė sveikata
	0	Sveikata nebuvo sutrikdyta
12. Ar Jūs gaunate pagalbą iš socialinio darbuotojo, psichologo ar kito pareigūno? Jei taip, ar būtų galimybė su jais pasikalbėti?	0	Ne
	1	Taip
13. Ar turite šeimos narių artimųjų, draugų, į kuriuos galite kreiptis pagalbos?	3	Pareiškėjas gyvena vienas ir artimųjų bei draugų neturi
	3	Pareiškėjas yra atskirtas nuo žmonių, kurie jam galėtų padėti
	1	Yra keletas žmonių, kurie galėtų padėti
	0	Pareiškėjas turi didelį artimųjų ratą, į kuriuos gali kreiptis pagalbos
14. Ar kas nors dar patyrė neigiamą įvykio, apie kurį pranešate, poveikį?	3	Pareiškėjo šeima, artimieji
	1	Bendruomenė Kiti asmenys

Užpildžius anketą ir suskaičiavus taškus, galima nustatyti, ar yra labai didelė tikimybė, jog asmuo priskirtinas pažeidžiamųjų kategorijai:

0	4	8	16	18	20	22	24	26	28	32	34
MAŽA			VIDUTINĖ						DIDELĖ		

4. Teismų galimybės užtikrinti tinkamą elgesį su nukentėjusiais ir liudytojais

I kiteisminio tyrimo stadija baudžiamajame procese yra ypatinga tuo, kad jos pagrindinis tikslas – rinkti duomenis, reikšmingus visoms nusikalstamos veikos padarymo aplinkybėms atskleisti, ir, surinkus jų pakankamai, perduoti baudžiamąją bylą teismui. Būtent teismas – vienintelis iš teisingumo vykdymo subjektų – turi teisę ikiteisminio tyrimo metu surinktus duomenis pripažinti įrodymais ir atlikti jų teisinį vertinimą priimdamas teismo nuosprendį arba nutartį – galutinį procesinį dokumentą baudžiamosioje byloje, sukeltą teisinę pasekmę tiek kaltinamajam, tiek nukentėjusiajam. Teisminio baudžiamosios bylos nagrinėjimo stadija yra itin svarbi visiems proceso dalyviams. Taip yra dar ir todėl, kad ikiteisminio tyrimo metu nukentėjusiojo dalyvavimas yra minimalus – jis su teisėsaugos institucijų pareigūnais bendrauja tik iškvieštas, duomenų rinkimo procesas yra sunkiai prieinamas nukentėjusiajam. Tačiau teisminis baudžiamosios bylos nagrinėjimas yra viešas, prieinamas nukentėjusiajam, ir jis, naudodamasis savo teisėmis, gali dalyvauti tiesiogiai, žodinio proceso tvarka tiriant ikiteisminio tyrimo metu surinktus duomenis, juos tikrinant užduoti klausimus liudytojams, kaltinamajam, duoti paaiškinimus, išsakyti savo nuomonę apie įrodymus ir pan. bei pateikiant savą jų vertinimą. Taigi teisminio baudžiamosios bylos nagrinėjimo stadija yra ypatinga, nes jos metu nukentėjusysis turi nemažai procesinių teisių, leidžiančių jam pilnavertiškai dalyvauti bylos nagrinėjime.

Pažeidžiamas liudytojas procesinių teisių turi kur kas mažiau nei nukentėjusysis. Nepaisant to, liudytojas, kaip ir nukentėjusysis, turi pagrindinį interesą – jaustis saugus, ir šis interesas privalo būti užtikrintas, kiek tai įmanoma atsižvelgiant į konkrečios baudžiamosios bylos aplinkybes.

Kalbant apie tinkamą elgesį su pažeidžiamais nukentėjusiais ir liudytojais teisminio baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu, reikėtų išvardinti priemones, kurios apsaugos pažeidžiamus nukentėjusiuosius ir liudytojus nuo antrinio bei pakartotinio viktimizavimo. Šias priemones aptarsime pagal keturis etapus, kurių metu pažeidžiamam nukentėjusiajam ar liudytojui gali būti suteikta reikalinga parama:

- 1. Teismo atstovų bendravimas su nukentėjusiais ir liudytojais iki teismo posėdžių.**
- 2. Pasirengimas teismo posėdžiui.**
- 3. Teismo posėdis.**
- 4. Teismo atstovų bendravimas su nukentėjusiais ir liudytojais tarp ir po teismo posėdžių.**

TEISMO ATSTOVŲ BENDRAVIMAS SU NUKENTĖJUSIAISIAIS IR LIUDYTOJ AIS IKI TEISMO POSĖDŽIŲ

Rengiantis teismo posėdžiui būtina nepamiršti kelių dalykų. Vienas iš antrinės bei pakartotinės viktimizacijos veiksnių yra nepakankamas ir netinkamas nukentėjusiojo informavimas apie būsimą baudžiamojo proceso stadiją, jo teises bei pareigas šios stadijos metu, galimas grėsmes, būdus, kaip šių grėsmių išvengti arba sumažinti. Psichologai atkreipia dėmesį ir į tai, kad vienas iš veiksnių, lemiantis neišsamius pažeidžiamo nukentėjusiojo parodymus, yra paties baudžiamojo proceso bei atskirų procesinių veiksmų nesupratimas ir jų paskirties nežinojimas (Quas, McAuliff, 2009). Todėl būtent šioje stadijoje – perdavus baudžiamąją bylą į teismą ir ruošiantis teismui bylos nagrinėjimui, itin svarbu, kad nukentėjusysis gautų išsamią informaciją apie savo teises. Tai galima padaryti kartu su teismo pranešimu siunčiant lankstinuką, jame nurodant nukentėjusiojo teises³, teismo personalo, dirbančio su konkrečia baudžiamąja byla, kontaktinius duomenis, kad nukentėjusysis, iškilus klausimams, galėtų kreiptis. Jame taip pat verta nurodyti informaciją apie tai, į kokias tarnybas nukentėjęs asmuo gali kreiptis tikėdamasis teisinės ir socialinės pagalbos, t. y. pateikti informaciją apie tai, kad nukentėjusysis, neturintis pakankamai lėšų pats pasirinkti įgaliotą atstovą ir sumokėti jam už suteiktas paslaugas, gali kreiptis prašydamas suteikti valstybės garantuojamą teisinę pagalbą; taip pat nurodyti NVO, kurių atstovai gali padėti nukentėjusiam asmeniui ir kt.

Ruošiantis teismui bylos nagrinėjimui, nukentėjusiajam svarbu gauti ne tik teisinę, bet ir socialinę pagalbą, susijusią su teisėsaugos institucijų pareigūnų bei socialinio pobūdžio paslaugas teikiančių tarnybų atstovų (psichologų, socialinių darbuotojų, NVO darbuotojų ir pan.) bendradarbiavimu. Nors Lietuvoje ši paslauga – nukentėjusiojo paruošimas teismui bylos nagrinėjimui – nėra teikiama, ši situacija, perėmus gerąją užsienio valstybių patirtį, nesudėtingai, nereikalaujant daug papildomų materialinių bei žmogiškųjų išteklių, gali būti pakoreguota. Antai, viena iš reabilitacijos principo įgyvendinimo formų, plačiai žinoma bei taikoma užsienio valstybėse, yra nukentėjusiojo ruošimas apklausai teisme (angl. *prie-trial preparation*). Šio metodo esmė ta, kad pažeidžiami nukentėjusieji prieš jų apklausas teisme yra supažindinami su pačiu teismo pastatu, posėdžių sale. Taip pat jiems išaiškinama, kaip bus vykdomas procesinis veiksmas, koku būdu jie bus apklausinėjami, kas turi teisę užduoti klausimus ir pan. (Kohnken, 2002). Nukentėjusysis dažnai nežino, kaip elgtis, kai jis tiksliai negali atsakyti į užduotą klausimą, kaip elgtis, jeigu

³ Lankstinuko pavyzdys pridėtas šio skyrelio pabaigoje.

iškilo kitokių prisiminimų, kurie skiriasi nuo anksčiau duotų parodymų, ką šiuo atveju reiškia teismui duota priesaika ir t. t. Paruošimo teismui metodo efektyvumas buvo patvirtintas daugelio psichologinių tyrimų. Tyrimai atskleidė, jog pažeidžiami nukentėjusieji, kuriems buvo taikytas šis metodas, teismo posėdžio metu jautėsi lengviau, išsamiau atsakinėjo į užduotus klausimus, todėl jų parodymai buvo tikslesni (Quas, McAuliff, 2009). Yra autorių, kurie, remdamiesi atliktais tyrimais, teigia, jog nukentėjusiojo liudijimas teisme ne visais atvejais yra žalingas ir net gali būti tinkama priemonė „gydymo“ procese. Taip yra todėl, kad kai kurie nukentėjusieji nori išsipasakoti apie jų atžvilgiu padarytą nusikaltimą ir tai padaryti būtent savo skriaudėjo akivaizdoje. Antai psichiatras A. Yatesas nurodo, kad kai kurie nuo seksualinio pobūdžio nusikaltimų nukentėję pažeidžiami asmenys, kurie buvo tinkamai paruošti liudyti teisme, teismo salėje, stebint kaltininkui, papasakojo apie jų atžvilgiu padarytą nusikaltimą, pasijuto sulaukę patvirtinimo, jog pasielgė teisingai, ėmė pasitikėti teisėsaugos pareigūnais, liovėsi bijoję kaltininko keršto (Yates, 1987). Taigi tinkamas paruošimas apklausai užtikrina, kad šis procesinis veiksmas taip pat gali būti viena iš psichologinės paramos priemonių, padedanti sumažinti nusikalstamais veiksmais padarytą žalą.

TRUMPAI

- Pažeidžiamiesiems nukentėjusiesiems pagalba iki teismo posėdžių gali būti suteikiama pateikiant jiems informaciją apie turimas teises ir būsimą baudžiamojo proceso stadiją. Rekomenduojama kartu su teismo pranešimu ar teismo šaukimu nukentėjusiajam siųsti ir informacinio pobūdžio pranešimą apie jo turimas teises, teismo telefonus, informaciją apie tai, kur galima gauti reikiamą psichologinę paramą, NVO, besirūpinančių nukentėjusiais, telefonus ir pan.
- Rekomenduotina padėti pažeidžiamiesiems nukentėjusiems asmenims susipažinti su teismo sale, procedūromis, atsakyti į rūpimus klausimus. Toks teismo atstovų elgesys nukentėjusiajam leis jaustis saugesniam teismo nagrinėjimo metu, patirti mažiau neigiamų išgyvenimų ir efektyviau dalyvauti procesiniuose veiksmuose.

Lankstinuko pažeidžiamiesiems nukentėjusiesiems pavyzdys

Baigus ikiteisminį tyrimą ir baudžiamąją bylą su kaltinamuoju aktu perdavus į teismą, nukentėjusysis turi šias procesines teises:

1. Jūs turite teisę susipažinti su baudžiamosios bylos medžiaga iki pirmojo teismo posėdžio ar vėlesnio baudžiamosios bylos nagrinėjimo metu, taip pat daryti baudžiamosios bylos medžiagos kopijas⁴. Norėdami tai padaryti, kreipkitės į Jūsų baudžiamąją bylą nagrinėjantį teismą.

2. Iki įrodymų tyrimo teisme pradžios (t. y. pirminėje baudžiamosios bylos nagrinėjimo teisme stadijoje), turite teisę pareikšti civilinį ieškinį (jei to nepadarėte ikiteisminio tyrimo metu) arba patikslinti ar papildyti anksčiau pareikštą civilinį ieškinį turtinei ir (ar) neturtinei žalai atlyginti (padidinti prašomos priteisti žalos dydį, jį pagrįsti naujais įrodymais ir pan.). Taip pat žinokite, kad jei esate nukentėjęs nuo smurtinio nusikaltimo, žalos atlyginimą galite gauti ir iš Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos⁵.

3. Turite teisę prašyti bylą nagrinėjančio teismo, kad šis Jūsų turėtas išlaidas (pinigus, panaudotus kelionei į teismą, atstovo (advokato) paslaugoms apmokėti turėtas išlaidas) pripažintų proceso išlaidomis ir, priimdamas apkaltinamąjį teismo nuosprendį, jas priteistų iš kaltininko⁶. Paprastai teismas tokias išlaidas priteisia iš kaltinamojo, jei pripažįsta, kad Jūsų dalyvavimas buvo būtinas.

4. Viso teismo bylos nagrinėjimo metu turite teisę turėti įgaliotąjį atstovą, kuriuo gali būti advokatas, advokato padėjėjas arba, gavus teismo leidimą, asmuo, galintis teikti teisinę pagalbą bei ginti Jūsų teises ir teisėtus interesus (paprastai – tai teisinį išsilavinimą turintis asmuo)⁷; jei neturite pakankami lėšų pats išsirinkti advokato ir sumokėti jam už suteiktas paslaugas, kreipkitės į Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybą. Šios tarnybos kontaktinius duomenis galite rasti internete arba paklausti jų ikiteisminio tyrimo pareigūno, prokuroro arba teismo darbuotojo.

⁴ Mokėjimo už kopijas tvarka numatyta Teismų tarybos 2003 m. balandžio 4 d. nutarime Nr. 92 ir Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2004 m. lapkričio 3 d. nutarime Nr. 1368 „Dėl ikiteisminio tyrimo įstaigose, prokuratūrose ir teismuose esančių baudžiamųjų bylų ir jose esančių dokumentų kopijų įkainių patvirtinimo“.

⁵ Turite teisę kreiptis į Lietuvos Respublikos teisingumo ministeriją arba Valstybės garantuojamos teisinės pagalbos tarnybą, prašydami kompensuoti smurtiniu nusikaltimu padarytą turtinę ir neturtinę žalą; šį kompensavimą reglamentuoja Lietuvos Respublikos smurtiniais nusikaltimais padarytos žalos kompensavimo įstatymas, kurio nauja redakcija įsigaliojo nuo 2009-03-01 (Žin., 2005, Nr.85-3140, Žin., 2008, Nr.137-5387).

⁶ BPK 103-105 straipsniai.

⁷ BPK 55 straipsnis.

5. Parengiamosios teismo posėdžio dalies metu turite teisę pareikšti nušalinimus baudžiamąją bylą nagrinėjančiam teismui, prokurorui, kaltinamojo gynėjui, atstovui, teismo posėdžių sekretorei, vertėjai, specialistui, ekspertui. Šia teise pasinaudokite, jei manote, kad šie pareigūnai dėl vienokių ar kitokių priežasčių turi išankstinę priešišką nusistatymą Jūsų atžvilgiu arba palankumą kitų proceso dalyvių atžvilgiu⁸.

6. Parengiamosios teisiavimo posėdžio dalies metu teismas privalo išaiškinti Jums Jūsų turimas teises ir pareigas bei įsitikinti, kad jos yra žinomos, o jų turinys – aiškus⁹. Jei nesupratote kurios nors teisėjo įvardintos teisės – nebijokite paprašyti jos pakartoti ir dar kartą paaiškinti, ką tai reiškia.

7. Teismo posėdžio metu, išskyrus tada, kai teismas išeina į pasitarimų kambarį priimti galutinio procesinio sprendimo byloje, turite teisę teikti prašymus, susipažinti su kitų proceso dalyvių pateiktais prašymais bei išsakyti dėl jų savo nuomonę; taip pat turite teisę aktyviai dalyvauti įrodymų tyrimo stadijoje, teikti įrodymus (dokumentus, prašyti, kad būtų apklausti Jūsų nurodyti asmenys ir pan.), prašyti, kad teismas juos pridėtų prie bylos medžiagos, susipažinti su kitų proceso dalyvių teismo nagrinėjimo metu pateiktais įrodymais, pasakyti dėl jų savo nuomonę; užduoti klausimus liudytojams ir kaltinamajam.

8. Pasibaigus įrodymų tyrimo stadijai (apie šios stadijos pabaigą teisėjas turi informuoti), turite teisę pasakyti baigiamąją kalbą, kurios metu galite išdėstyti savo nuomonę apie byloje surinktus įrodymus, bausmę, kuri, Jūsų nuomone, turėtų būti paskirti kaltininkui, civilinį ieškinį, jo dydį ir pan¹⁰.

9. Turite teisę dalyvauti teismui skelbiant galutinį procesinį sprendimą (nuosprendį). Paskelbus teismo sprendimą, nedelsdami prašykite teismo posėdžių sekretorės, kad Jums būtų įteikta sprendimo kopija arba kad sprendimo kopija per penkias dienas nuo paskelbimo būtų išsiųsta Jums paštu¹¹. Pasirūpinkite, kad byloje būtų užrašytas tikslus Jūsų adresas arba naujas adresas, jei keitėte savo gyvenamąją vietą. Priešingu atveju, laiškas su sprendimo kopija gali Jūsų nepasiekti. Nebijokite nurodyti adreso – teismas turi pareigą pasirūpinti, kad jo nepamatytų kaltinamasis.

10. Per 20 dienų nuo teismo nuosprendžio ar nutarties paskelbimo turite teisę paduoti apeliacinį skundą. Skunde aiškiai nurodykite, su kuria teismo nuosprendžio ar nutarties dalimi Jūs nesutinkate ir kodėl. Skundą paduokite teismui, kuris priėmė Jūsų netenkinantį sprendimą¹².

⁸ BPK 58, 59, 61, 267 straipsniai.

⁹ BPK 268 straipsnis.

¹⁰ BPK 293 straipsnis.

¹¹ BPK 310 straipsnis.

¹² BPK 312 – 313 straipsniai.

11. Turite teisę aktyviai dalyvauti nagrinėjant baudžiamąją bylą apeliacinės instancijos teisme bei šiame teisme naudotis visomis teisėmis, kokios buvo garantuojamos ir nagrinėjant bylą pirmosios instancijos teisme (išskyrus teisę pareikšti ar koreguoti pareikštą civilinį ieškinį)¹³.

12. Turite teisę nesutikti ir su apeliacinės instancijos teismo sprendimu ir per tris mėnesius nuo jo paskelbimo paduoti kasacinį skundą tiesiogiai Lietuvos Aukščiausiajam Teismui¹⁴. Atminkite, kad negalite skųsti teismo sprendimo kasacine tvarka, jei jis nebuvo skųstas apeliacine tvarka.

13. Baudžiamoji byla kasaciniame teisme gali būti nagrinėjama dvejopai – rengiant teismo posėdį, kuriame turite teisę dalyvauti ir Jūs, arba rašytinio proceso tvarka. Apie tai, kokia tvarka bus nagrinėjama baudžiamoji byla, būsite informuoti teismo pranešimu¹⁵.

14. Viso teisminio bylos nagrinėjimo, apimančio tris stadijas (pirmosios, apeliacinės ir kasacinės) metu, Jūs turite teisę gauti visą informaciją, susijusią su jo baudžiamosios bylos nagrinėjimu, stadija, atliktais ir numatomais proceso veiksmais; šią informaciją galite gauti raštu, telefonu ar tiesiogiai žodžiu, atvykęs į teismą, kreipdamasis į bylą nagrinėjantį teismą, teismo personalą – teisėjo, nagrinėjančio baudžiamąją bylą, padėjėją ir (ar) byloje dalyvaujantį teismo posėdžio sekretorių.

15. Atminkite, kad visa informacija Jums privalo būti teikiama, su Jumis turi būti elgiamasi pagarbiai ir mandagiai. Bylos nagrinėjimo teisme metu, vos tik pajutęs neigiamą kaltininko ar jo artimųjų elgesį Jūsų atžvilgiu, grasinimą ir pan., nedelsdamas kreipkitės į bylą nagrinėjantį teismą ar kaltinimą palaikantį prokurorą ir informuokite apie tokius neteisėtus veiksmus. Teisminio nagrinėjimo metu valstybės pareigūnai pasirūpins Jūsų saugumu ir apsaugos Jus nuo grėsmės.

16. Pagalbos galite gauti ne tik valstybinėse teisėsaugos institucijose, bet ir nevyriausybinėse organizacijose, kurios priklausomai nuo savo veiklos pobūdžio, dirba su įvairių nusikaltimų aukomis. Pagrindinės NVO, į kurias galite kreiptis pagalbos bet kurioje baudžiamojo proceso stadijoje, yra šios: 1. Lietuvos „Caritas“ – nevyriausybinė organizacija, kuri teikia pagalbą moterims, kurios tapo prekybos žmonėmis aukomis Lietuvoje ar už jos ribų, buvo įtrauktos į prostituciją ir nukentėjo. 2. Dingusių žmonių šeimų paramos centras – tai nevyriausybinė organizacija, dirbanti dingusių be žinios asmenų ir prekybos žmonėmis sferose, teikia paslaugas nukentėjusiems asmenims, jų giminėms ir tėvams Lietuvoje ir už jos ribų. 3. Klaipėdos socialinės ir psichologinės pagalbos centras – tai

¹³ BPK 320 – 334 straipsniai.

¹⁴ BPK 369 – 370 straipsniai.

¹⁵ BPK 377 straipsnis, BPK 374¹ straipsnis.

nevyriausybinė organizacija, teikianti pagalbą asmenims, nukentėjusiems nuo smurto šeimoje (moterims), taip pat prekybos žmonėmis aukoms, kurios nukentėjo tiek Lietuvoje, tiek už jos ribų. 4. Tarptautinės migracijos organizacijos (TMO) Vilniaus biuras teikia pagalbą migrantams, kurie pateko į kritines situacijas, įskaitant tapimą nusikaltimų aukomis, o ypač tapusiems prekybos žmonėmis aukomis. 5. Lietuvos nusikaltimų aukų rėmimo asociacija teikia aukoms teisinio pobūdžio paslaugas – teisines konsultacijas, atstovauja aukoms įvairiose valdžios, teisėsaugos institucijose, teismuose. 6. Moterų informacijos centras vykdo programas, skirtas įveikti smurtą prieš moteris, užkirsti kelią prekybai moterimis, derinti šeimos ir darbo išsipareigojimus, skatinti moterų verslumą, moterų ir vyrų lygias galimybes, organizuoja šviečiamąsias visuomenės informavimo kampanijas. Teikia nemokamas teisines konsultacijas moterims. 7. Vilniaus vyskupijos „Caritas“ teikia pagalbą smurto artimoje aplinkoje aukoms ir kt.

PASIRENGIMAS TEISMO POSĖDŽIUI

Praėjus pirminei stadijai – gavus baudžiamąją bylą ir teismui nustačius, kad baudžiamoji byla yra tinkamai paruošta nagrinėti, teismas priima procesinį sprendimą – perduoti baudžiamąją bylą nagrinėti teismo posėdyje. Priėmus šį sprendimą, būtina išspręsti ir kitą klausimą – ką kviesti ir koku būdu kviesti į teismo posėdį liudyti. Kitaip tariant, teismas turi priimti sprendimą – kurių ikiteisminio tyrimo metu apklaustų liudytojų parodymai yra informatyvūs ir naudingi teisingam baudžiamosios bylos išnagrinėjimui, kuriuos liudytojus šaukti į teismo posėdį, jei taip, kuriuo metu tai tikslingiau padaryti. Kiek kitokia nukentėjusiojo situacija, mat šis proceso dalyvis visais atvejais privalo būti informuojamas apie numatomo teismo posėdžio laiką ir vietą, tačiau jis gali būti informuojamas tiek teismo pranešimu (kurį gavęs, nukentėjusysis turi diskrecinę teisę nuspręsti – dalyvauti teismo posėdyje ar ne), tiek teismo šaukimu (gavęs teismo šaukimą, nukentėjusysis privalo atvykti į teismo posėdį)¹⁶.

Taigi teismas turėtų nuspręsti: pirma, kokie liudytojai bus šaukiami į teismo posėdį; antra, ar nukentėjusiojo (nukentėjusiųjų) dalyvavimą pripažinti būtinu ir kviesti jį (juos) teismo šaukimu; trečia, nuspręsti, ar visus liudytojus ir nukentėjusiuosius kviesti į vieną teismo posėdį, ar į atskirus. Pastarąjį atvejį norėtųsi pakomentuoti kiek išsamiau. Šiuo metu galiojantis Baudžiamojo proceso kodeksas nenumato jokių ypatumų dėl pažeidžiamų liu-

¹⁶ Plačiau apie nukentėjusiojo teisę bei pareigą dalyvauti teismo posėdyje ir duoti parodymus bus parašyta šio leidinio tolesniame skyrelyje.

dytojų ir nukentėjusiųjų šaukimo į teismo posėdį, jų apklausos tvarkos, t. y. nėra numatyta jokių procesinių saugiklių, kad kaltinimo ir gynybos liudytojai nesusitiktų „akis į akį“ teismo posėdžių salėje ar laukdami teismo posėdžio koridoriuje, prie salės. Būtent susidūrimas „akis į akį“ su priešiška nusiteikusia asmenimis, artimais kaltinamajam, pažeidžiamam nukentėjusiajam ar liudytojui gali sukelti rimtą traumą bei pakartotinę viktimizaciją. Todėl teismui, esant procesinei galimybei, šaukiant liudyti liudytojus ir nukentėjusiuosius, reikėtų įvertinti jų galimų parodymų turinį, santykį su kaltininku, kitais liudytojais, nusikalstamos veikos pobūdį, aplinkybes ir į vieną teismo posėdį kviesti tik tuos liudytojus, kurių paprastai neišvengiamas susitikimas nepadarytų psichologinės žalos.

Teismas, sprenddamas klausimą dėl liudytojų ir nukentėjusiųjų kvietimo į teismo posėdį tvarkos, visais atvejais turėtų atkreipti dėmesį ir į tai, ar konkrečioje byloje nėra asmenų, priskiriamų pažeidžiamų asmenų grupei. Pagal Direktyvos nuostatas, liudytojų ir nukentėjusiųjų pažeidžiamumo nustatymas turi įvykti kaip įmanoma ankstesnėje baudžiamojo proceso stadijoje. Būtent ankstyvas pažeidžiamų asmenų nustatymas gali padėti išvengti antrinės ar pakartotinės viktimizacijos. Kita vertus, teismų praktikoje gali pasitaikyti ir atveju, kai liudytojo ar nukentėjusiojo pažeidžiamumas ikiteisminio tyrimo metu nebuvo nustatytas arba aplinkybės, lemiančios pažeidžiamumą, atsirado tik perdavus bylą į teismą. Todėl teismai visais atvejais turi kruopščiai įvertinti šią aplinkybę¹⁷. Norint, kad bylą nagrinėjantis teismas ir teismo darbuotojai žinotų, kad konkrečioje byloje dalyvauja asmenys, priskiriami pažeidžiamų asmenų grupei, reikia, kad ši aplinkybė atsispindėtų teismo suteikiamame baudžiamosios bylos numeryje. Pavyzdžiui, baudžiamųjų bylų, kuriose dalyvauja nepilnamečiai, numerio šablonas prasideda raide „N“ (pvz., N1-11-111/2015). Iš karto yra žinoma, kad byloje dalyvauja nepilnamečiai. Galima siūlyti, kad baudžiamųjų bylų, kuriose liudytojo ar nukentėjusiojo procesiniu statusu dalyvauja pažeidžiamas asmuo, numeris prasidėtų raide „P“ (pvz., P1-11-111/2015).

Tais atvejais, kai kaltinamajam taikoma švelnesnė kardomoji priemonė nei suėmimas, labai tikėtina, kad prieš teismo posėdį ar po jo liudytojai ir nukentėjusieji neišvengiamai susidurs su kaltininku, jo gynėju, artimaisiais. Tai stresą kelianti situacija, kurios, deja, anksčiau aprašytu būdu išvengti negalima, kadangi kaltinamasis turi teisę dalyvauti visuose teismo posėdžiuose, ypač įrodymų tyrimo (taip pat ir liudytojų apklausų) metu. Tad šiuo atveju reikia ieškoti kitokio problemos sprendimo būdo.

Šiuo metu dauguma Lietuvoje veikiančių teismų nėra pritaikyti tam, kad proceso dalyviai teismo posėdžių galėtų laukti skirtingose patalpose, kad būtų numatytas atskiras

¹⁷ Rekomendacinio pobūdžio pažeidžiamumo nustatymo kriterijai buvo paminėti 3-ioje šio leidinio dalyje.

(arba kartu su teismo darbuotojais) kelias iki teismo posėdžių salės. Tačiau toks reikalavimas jau keliamas naujai įrengiamiems teismo pastatams ES (Cepej, 2014). Kita vertus, išeitį galima surasti ir dabartinėje situacijoje. Pavyzdys galėtų būti Lietuvos apeliacinio teismo praktika, kai baudžiamosiose bylose, kuriose nukentėjusieji akivaizdžiai yra itin pažeidžiami (nukentėjusieji nuo prekybos žmonėmis, seksualinio pobūdžio nusikaltimų, vaikais ir pan.), teismo personalo (paprastai – teisėjų padėjėjų) būna pasitinkami prie įėjimo durų ir palydimi iki administracinių patalpų, kur jie laukia prasidėsiančio teismo posėdžio. Toks nukentėjusysis į teismo posėdžio salę palydimas tik tada, kai visi kiti proceso dalyviai jau būna teismo posėdžių salėje.

Kitas būdas išvengti nukentėjusiojo ir kaltinamojo susitikimo prieš posėdį galėtų būti pažeidžiamų proceso dalyvių šaukimas į teismo posėdį kiek vėliau nei nurodoma atvykti kitiems proceso dalyviams. Pavyzdžiui, jei teismo posėdis numatytas 9.00 val., tai nukentėjusįjį ar liudytoją galima kviesti 9.10 val. Tokiu būdu pažeidžiamas proceso dalyvis į teismo posėdį atvyks tokiu metu, kai bus įmanoma išvengti susitikimo su kaltininku akis į akį teismo patalpose iki teismo posėdžio pradžios. Be abejo, šis sprendimo būdas reikalauja tam tikrų organizacinio pobūdžio darbo pakeitimų, tačiau yra įmanomas ir tikėtina, kad gali būti veiksmingas. Tokios išeitys iš susidariusios situacijos nereikalauja jokių papildomų materialinių išteklių, pakanka įvertinti nukentėjusiojo ar liudytojo padėtį konkrečioje baudžiamosioje byloje ir, atsižvelgiant į ją, pakoreguoti įprastinius teismo proceso organizavimo būdus.

TRUMPAI

- Pažeidžiamų nukentėjusiųjų ir liudytojų antrinę ar pakartotinę viktimizaciją gali lemti ir tiesioginis susidūrimas su kaltininku ar jam artimais asmenimis prieš teismo posėdį, teismo patalpose.
- Teismas turi tai užtikrinti pertvarkydamas patalpas ar taikydamas organizacinio pobūdžio priemones.
- Siekiant išvengti šio streso keliančio susitikimo, rekomenduotina teismams teismo posėdžius organizuoti taip, kad į vieną teismo posėdį liudyti būtų kviečiami tik kaltinimo arba tik gynybos liudytojai, arba, kad pažeidžiami asmenys į teismo posėdį būtų kviečiami kiek vėliau (pavyzdžiui, 15 min. vėliau nei kiti proceso dalyviai).

BENDRAVIMAS SU PAŽEIDŽIAMOMIS GRUPĖMIS TEISMO POSĖDŽIO METU

Šiuolaikiniame baudžiamajame procese labai svarbu užtikrinti baudžiamojo proceso dalyvių teisių viršenybę, tad nukentėjusysis bei liudytojas nėra suvokiami vien kaip įrodymų šaltinis, bet vis dėlto jų pagrindine pareiga išlieka liudijimas arba kitaip – parodymų apie matytas, girdėtas ar kitaip suvoktas įvykio aplinkybes davimas. Tad pirmasis klausimas būtų toks – ar privalo nukentėjusysis ir liudytojas, gavę teismo šaukimus, atvykti į teismą bei duoti parodymus? Atsakymas į šį klausimą tiesiogiai susijęs su asmens procesiniu statusu – ar jis pripažintas nukentėjusiuoju, ar šaukiamas kaip liudytojas.

Nukentėjusieji turi diskrecinę teisę pasirinkti – dalyvauti visame baudžiamosios bylos teisminiame nagrinėjime, atskirose jo stadijose, teismo posėdžiuose ar nedalyvauti apskritai. Net jei nukentėjusysis priima sprendimą nedalyvauti teisminiame nagrinėjime apskritai arba įgalioja atstovą tai daryti, dar nereiškia, kad jis neturės pareigos atvykti nors į vieną teismo posėdį ir jame duoti parodymų. Taip yra todėl, kad nukentėjusysis baudžiamajoje byloje dažniausiai yra vienas pagrindinių, tiesioginių įrodymų šaltinių, kurio parodymai yra itin svarbūs teisingam ir išsamiam baudžiamosios bylos išnagrinėjimui. Todėl nukentėjusysis baudžiamajame procese turi ne tik teises, bet ir procesinę pareigą – duoti parodymus ir prisidėti prie tiesos nustatymo, kaltininko identifikavimo ir jo teisingo nubaudimo. Nukentėjusiojo dalyvavimą baudžiamajame procese, visų pirma, lemia ne jo asmeniniai interesai siekiant retribucijos kaltininkui, o teisės saugos pareigūnų siekis išsamiai ištirti bei atskleisti nusikalstamą veiką. Susidaro paradoksali situacija, kai nukentėjusiojo vaidmuo baudžiamajame procese vėl sumenkinamas iki bylos teisingam išnagrinėjimui paprastai itin reikšmingos informacijos šaltinio vaidmens. Kita vertus, būtent suvokimas, kad nukentėjusysis tampa itin svarbiu įrodymų šaltiniu, neretai lemiančiu konkretaus baudžiamojo proceso baigtį, turi tiesioginę įtaką tiek įstatymų leidėjui, tiek taikytojui pasirūpinti pažeidžiamo asmens teisėmis ir poreikiais, iš kurių bene svarbiausias – poreikis jaustis saugiai. Kaip nustatyta įvairių mokslinių tyrimų, nukentėjusiojo parodymų turinį ir išsamumą, taigi iš dalies ir viso proceso baigtį, tiesiogiai lemia jo savijauta baudžiamojo proceso metu, o konkrečiai – jo apsauga nuo kaltininko fizinio dalyvavimo atliekant proceso veiksmus, kaltininko galimybės daryti jam įtaką, proceso eigos bei atliekamų veiksmų suvokimas, kiti komforto bei saugumo jausmą užtikrinantys veiksniai (atstovų, specialistų dalyvavimas, apklausų trukmė, dažnumas, apklausų metu naudojamos stresą mažinančios priemonės bei metodai, atliekamų procesinių veiksmų operatyvumas ir kt.) (Walton, 1994; Quas, 2009).

Įprastai nukentėjusysis apklausiamas tiek ikiteisminio tyrimo, tiek teismo bylos nagrinėjimo metu. Tačiau kalbant apie pažeidžiamus nukentėjusiuosius, Baudžiamojo proceso kodeksas numato tam tikras išimtis, pagal kurias „...jeigu nukentėjusiajam dėl apklausos gali būti psichinė trauma ar kitokių sunkių pasekmių, nukentėjusysis teismo nutartimi gali dalyvauti ne visą bylos nagrinėjimo laiką. Toks nukentėjusysis teisiama jame posėdyje taip pat gali būti neapklausiamas. Šiuo atveju teisme turi būti balsu perskaitomi parodymai, nukentėjusiojo duoti ikiteisminio tyrimo teisėjui, arba paskelbiamas ikiteisminio tyrimo metu padarytas garso ir vaizdo įrašas. Jeigu toks nukentėjusysis šaukiamas į teismą, jo apsaugos interesais teisėjo ar teismo nutartimi kaltinamajam ir kitiems proceso dalyviams gali būti neleista būti patalpoje, kurioje atliekama apklausa. Tokiu atveju privalomai turi būti daromas garso ir vaizdo įrašas, o kaltinamajam ir kitiems proceso dalyviams turi būti sudaromos sąlygos stebėti ir girdėti apklausą iš kitos patalpos ir per teisėją ar teismą užduoti apklausiamam asmeniui klausimus.“ (BPK 283 straipsnio 6 dalis). Taigi baudžiamojo proceso įstatymas palieka teismui diskrecinę teisę, esant tam tikroms sąlygoms¹⁸, nuspręsti – ar kviešti nukentėjusįjį liudyti teismo posėdyje, ar remtis jo ikiteisminio tyrimo teisėjui duotais parodymais¹⁹. Tokiu būdu bylą nagrinėjantis teismas įpareigojamas visais atvejais įvertinti byloje esančius duomenis apie nukentėjusiojo amžių, psichinę, fizinę, emocinę būseną, nusikalstamais veiksmais padarytą žalą, galimą reakciją į kaltinimą. Tik įvertinus šių aplinkybių visumą kartu su aplinkybėmis, lemiančiomis pakartotinės apklausos poreikį (ikiteisminio tyrimo metu duotų parodymų išsamumą, naujų aplinkybių paaiškėjimą ar nepaaiškėjimą po atliktos apklausos, kaltininko teisių užtikrinimą ikiteisminio tyrimo metu vykusiose apklausose, kaltinimo formuluotę bei juridinį įvertinimą, kaltinamojo gynybinę versiją ir pan.), reikėtų priimti sprendimą dėl būtinybės kviešti į teismo posėdį nukentėjusįjį ir jį apklausti.

Apibendrinant tai, kas anksčiau išdėstyta, reikėtų pabrėžti nukentėjusiojo teisę, gavus teismo šaukimą, kreiptis į teismą prašant remtis ikiteisminio tyrimo teisėjui duotais parodymais (jei nukentėjusysis buvo apklaustas ikiteisminio tyrimo teisėjo). Be abejo, prašymas neapklausti asmens teismo posėdyje turi būti motyvuotas, pagrįstas psichologų ar medikų rekomendacijomis.

Kiek kitokia yra liudytojų situacija. Baudžiamojo proceso įstatymas nenumato jokių išimčių, sąlygų, kurioms esant liudytojas galėtų būti nekviečiamas į teismo posėdį ar galėtų šią savo pareigą deleguoti atstovui. Gavęs teismo šaukimą asmuo privalo atvykti

¹⁸ Šios sąlygos yra dvi – nukentėjusysis ikiteisminio tyrimo metu buvo apklaustas ikiteisminio tyrimo teisėjo; įtariamajam ir (ar) jo gynėjui buvo sudarytos sąlygos dalyvauti tokioje apklausoje ir užduoti klausimus.

¹⁹ Pagal susiformavusią teismų praktiką, tik ikiteisminio tyrimo teisėjui duoti parodymai pripažįstami įrodymais.

į teismo posėdį. Už neatvykimą į teismo posėdį be svarbios priežasties gali būti taikomos procesinės prievartos priemonės – bauda, atvedsinimas ar net areštas. Nepaisant to, liudyti šaukiamas pažeidžiamu pripažintinas asmuo turi teisę kreiptis į teismą prašydamas užtikrinti jam saugumą liudijimo metu. Tai galima padaryti keliomis priemonėmis, kurios, beje, taikytinos ir pažeidžiamiesiems nukentėjusiesiems, kuriuos nutarta apklausti teismo posėdyje. Šias priemones galima suskirstyti į dvi grupes – procesines ir organizacinio (techninio) pobūdžio priemones.

TRUMPAI

- Liudijimas teismo posėdyje – pagrindinė pareiga tenkanti nukentėjusiesiems ir liudytojams.
- Akcentuotina nukentėjusiojo teisė, gavus teismo šaukimą, kreiptis į teismą prašant remtis ikiteisminio tyrimo teisėjui duotais parodymais. Prašymas neapklausti asmens teismo posėdyje turi būti motyvuotas, pagrįstas psichologų ar medikų rekomendacijomis.
- Liudytojas tokios teisės neturi, jis turi pareigą atvykti šaukiamas į teismą ir duoti teisingus parodymus. Tačiau jis, kaip ir nukentėjusysis, turi teisę reikalauti užtikrinti saugią parodymų davimo aplinką.

Psichologinės paramos ir psichologinio bei fizinio saugumo užtikrinimas

Procesinės priemonės (priemonės, kurių taikymas įtvirtintas įstatyme)

Anonimiškumo taikymas. Prašyti taikyti anonimiškumą liudytojas ir nukentėjusysis gali ikiteisminio tyrimo metu, kreipdamasis į ikiteisminio tyrimo pareigūną ar prokurorą. Sprendimas taikyti anonimiškumą liudytojui priimamas esant pagrindams, išvardintiems BPK 199 straipsnyje: gresia realus pavojus nukentėjusiojo, liudytojo ar jų šeimos narių arba artimųjų giminaičių gyvybei, sveikatai, laisvei ar turtui, taip pat tarnybos, verslo ar kitiems teisėtiems interesams; nukentėjusiojo ar liudytojo parodymai yra svarbūs baudžiamajame procese; nukentėjusysis ar liudytojas dalyvauja procese dėl labai sunkaus, sunkaus ar apysunkio nusikaltimo. Pareigūnai, gavę liudytojo ar nukentėjusiojo, kuris atitinka pažeidžiamumo kriterijų, prašymą taikyti anonimiškumą, turėtų itin kruopščiai apsvarstyti šį prašymą, be minėtų pagrindų, įvertindami ir pažeidžiamumą lemiančius

pagrindus. Liudytojo ar nukentėjusiojo, kuriam taikomas anonimiškumas, dalyvavimas baudžiamajame procese neabejotinai pasižymi specifiškumu, leidžiančiu išvengti veiksnių, lemiančių antrinę viktimizaciją – susidūrimo akis į akį su kaltininku, pareigos duoti parodymus viešame teismo posėdyje, kad tokio asmens duomenys bus prieinami kaltininkui ir pan. Kita vertus, anonimiškumo taikymas nukentėjusiųjų atžvilgiu ne visada yra efektyvus. Mat dažniausiai tokių asmenų asmeniniai duomenys kaltininkams yra žinomi, todėl anonimiškumo taikymas praranda savo prasmę.

Dalinis anonimiškumas. Dalinio anonimiškumo taikymo procedūra ir pagrindai yra tokie patys, kaip ir anonimiškumo. Dalinio anonimiškumo atveju prokuroras ar ikiteisminio tyrimo pareigūnas nutarimu taikyti dalinį anonimiškumą nustato įslaptinamų duomenų apimtį. Gali būti įslaptinami liudytojo ar nukentėjusiojo vardas ir pavardė, gimimo data, asmens kodas, gyvenamosios vietos adresas, profesija, darbo ar mokymosi vieta, giminystės ryšiai, taip pat kiti liudytojo ar nukentėjusiojo duomenys (išskyrus duomenis apie liudytojo ar nukentėjusiojo santykius su įtariamuju). Nepaisant dalinio anonimiškumo taikymo, procesiniai veiksmai, taigi – ir apklausa, atliekami įprastine tvarka. Tas pats pasakytina ir apie liudytojus bei nukentėjusiuosius, kurių atžvilgiu taikomas Apsaugos nuo nusikalstamo poveikio įstatymas. Jie, nors ir saugomi policijos pareigūnų, turi pareigą dalyvauti procesiniuose veiksmuose.

Apklausa nuotoliniu būdu. Baudžiamojo proceso įstatymas numato galimybę liudytojus ir nukentėjusiuosius apklausti garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis. Tokios apklausos pagrindas, anot įstatymo, yra bet kokios priežastys, dėl kurių asmuo negali atvykti į teismo posėdį arba kai jam taikomos apsaugos nuo nusikalstamo poveikio priemonės (BPK 279 straipsnio 6 dalis). Taigi šios nuostatos turinio apibrėžimą įstatymų leidėjai patikėjo teismo kompetencijai. Be abejonės, liudytojo pažeidžiamumas turėtų būti pripažįstamas aplinkybe, dėl kurios asmuo galėtų būti apklausiamas nuotoliniu būdu. Tokią išvadą galima pagrįsti užsienio valstybių patirtimi, mat pagal kai kuriose užsienio valstybėse (pavyzdžiui, Norvegijoje, Austrijoje, JAV, Didžiojoje Britanijoje) galiojantį teisinį reglamentavimą, distancines apklausas galima atlikti daug dažniau, t. y. apklausiant nepilnamečius, taip pat asmenis, kurie yra už valstybės ribų ir negali atvykti į teismo posėdį, taip pat asmenis, kuriems apklausos teisme gali padaryti neigiamą psichologinį poveikį, apklausiant įslaptintus bei saugomus liudytojus ir kitais atvejais (Belevičius, Jurka, 2007). Tiek mokslininkų, tiek praktikų nuotolinės apklausos yra vertinamos itin teigiamai, nepaisant to, jos taikomos Lietuvoje vangiai. Tikėtina, kad šią aplinkybę lemia naujas teisinis reglamentavimas, praktikos bei žinių, kaip vykdyti tokią apklausą, stoka. Tačiau šios problemos turėtų būti išspręstos ir nuotolinė apklausa

taikoma vis dažniau. Juolab, kad Nacionalinė teismų administracija 2014 metais baigė įgyvendinti projektą, pagal kurį Lietuvos teismuose įdiegta speciali įranga, leidžianti organizuoti nuotolinius teismo posėdžius (plačiau apie tai – www.teismai.lt). Išplėtus galimybes apklausti liudytojus, nukentėjusiuosius garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis, būtų sudarytos sąlygos geriau apsaugoti liudytojus ir nukentėjusiuosius nuo nusikalstamo ir neigiamo psichologinio poveikio bei būtų įgyvendinti proceso operatyvumo tikslai.

Organizacinio (techninio) pobūdžio priemonės

Galiojančiame Baudžiamojo proceso kodekse techninių priemonių panaudojimas apklausiant liudytojus ir nukentėjusiuosius reglamentuojamas gana konservatyviai, t. y. numatant tik vieną galimybę – apklausti garso ir vaizdo nuotolinėmis perdavimo priemonėmis²⁰. Mokslininkai (Belevičius, Jurka, 2007) tokį baudžiamojo proceso įstatymo konservatyvumą aiškina tuo, kad daugelis jo nuostatų yra perimtos iš senojo, 1961 metų BPK. Kita vertus, pripažįstama ir tai, kad pats galiojančio BPK turinys nenumato imperatyvių draudimų apklausą vykdyti kitokiu būdu, nei tai yra įprasta²¹. Šiuo metu užsienio valstybėse, ypač bendrosios teisės tradicijų besilaikančiose valstybėse (JAV, Didžiojoje Britanijoje), taikomos kai kurios patikimos, mokliškai pagrįstos technikos priemonės ir technologijos. Šių priemonių Lietuvos baudžiamasis procesas dėl savo konservatyvumo šiandien nepripažįsta arba nesudaro techninių (materialinių) sąlygų naudoti. Todėl toliau aptarsime būdus bei priemones, naudojamas užsienio valstybėse apklausiant pažeidžiamus nukentėjusiuosius ir liudytojus. Jų taikymas Lietuvoje nereikalautų didesnių materialinių ir žmogiškųjų išteklių bei derėtų su galiojančiu teisiniu reguliavimu.

Kokie pagrindiniai reikalavimai keliami duomenims, norint juos pripažinti tinkamais įrodymais ir remtis jais, priimant teismo nuosprendį? Pagal Lietuvoje galiojančius įstatymus ir susiformavusią teismų praktiką, įrodymai baudžiamajame procese yra įstatymų nustatyta tvarka gauti, BPK numatytais proceso veiksmais patikrinti, teisiamajame posėdyje išnagrinėti ir teismo pripažinti duomenys, kuriais vadovaudamasis teismas daro išvadas dėl nusikalstamos veikos buvimo ar nebuvimo, šią veiką padariusio asmens kaltumo ar nekaltumo ir kitų aplinkybių, turinčių reikšmės bylai išspręsti teisingai (Lietuvos Aukščiausiojo Teismo nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7/2014). Norint, kad

²⁰ Atkreiptinas dėmesys, kad ir ši galimybė pradėjo galioti 2014 m. sausio 1 d.

²¹ Įprasta laikytina tokia tvarka: liudytojo ir nukentėjusiojo apklausa vyksta viešame teismo posėdyje, apklausiamajam fiziškai esant teismo posėdžių salėje, sudarant galimybę betarpiškai matyti ir girdėti apklausiamą asmenį visiems proceso dalyviams.

tam tikri duomenys, tarp jų ir nukentėjusiojo bei liudytojo parodymai, būtų pripažinti tinkamu įrodymu, šie asmenys turi būti apklausti teismo posėdyje. Sudaroma galimybė tiek teismui, tiek kitiems proceso dalyviams stebėti apklausiamąjį ir susidaryti įspūdį apie jo duodamų parodymų patikimumą.

Apklausiamojo stebėjimas nereiškia, kad jis turi būti apklausiamas betarpiškai, kai su kitais proceso dalyviais bendrauja „akis į akį“. Svarbu matyti apklausiamojo reakciją į užduotą klausimą, atsakymo intonaciją ir pan. Tokia išvada darytina įvertinus ir Europos Žmogaus Teisių Teismo praktiką, pagal kurią, vienas iš svarbiausių veiksnių užtikrinant kaltinamojo teisę į tinkamą gynybą ir teisę pačiam apklausti kaltinimo liudytojus, yra tas, kad kaltininkui turi būti suteikta galimybė ginčyti kaltinimo liudytojų parodymus, tiesiogiai stebint duodantįjį parodymus (tiesioginis stebėjimas gali būti ir per vietinę televiziją, vaizdo ir garso įrašą, naudojant uždangą ir pan.) (Europos Žmogaus Teisių Teismo byla *Bocos – Cuesta v. the Netherlands*, no. 54789/00). Vadinasi, užsienio valstybėse taikomos apsaugos priemonės, kurios sudaro kliūtis kaltininkui susidurti su liudytoju ar nukentėjusiuoju „akis į akį“, iš esmės neprieštaruoja Lietuvoje galiojančiam teisiniam reguliavimui, kaip ir Žmogaus teisių ir pagrindinių laisvių apsaugos konvencijos nuostatoms.

Pagrindiniai Baudžiamojo proceso kodekse įtvirtinti reikalavimai, keliami liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausai, jos eigai bei tvarkai teisme yra šie: liudytojai ir nukentėjusieji yra prisaikdinami papasakoti visa, kas jiems žinoma byloje (išskyrus atvejus, kai kaltinamasis yra artimas liudytojo arba nukentėjusiojo giminaitis ar šeimos narys), ir įspėjami dėl atsakomybės pagal Baudžiamojo kodekso 163 straipsnį už atsisakymą arba vengimą duoti parodymus ir dėl atsakomybės pagal Baudžiamojo kodekso 235 straipsnį už melagingus parodymus; teisėjas turi nustatyti liudijančiojo asmenybę bei jo santykius su kaltininku; užduoti klausimus teisme apklausiamiems nukentėjusiesiems, liudytojams turi teisę prokuroras, nukentėjusysis, civilinis ieškovas, civilinis atsakovas ir jų atstovai, gynėjas, kaltinamojo atstovas pagal įstatymą ir kaltinamasis. Tai yra pagrindiniai reikalavimai, keliami liudytojų ir nukentėjusiųjų apklausai, kurių laikymasis sudaro prielaidas parodymus pripažinti teisėtai. Šių reikalavimų laikymasis yra įmanomas ir, naudojant pažeidžiamų liudytojų bei nukentėjusiųjų apsaugos priemones, nesukeltų problemų.

Vidinė televizija. Šis metodas reiškia tai, kad nukentėjusysis ar liudytojas fiziškai yra teismo pastate, tačiau kitoje patalpoje nei teismo posėdžių salė, ir būdamas šioje patalpoje jis duoda parodymus, o vaizdas tiesiogiai rodomas per teismo posėdžių salėje esantį televizorių. Šio metodo taikymui būtinų priemonių įdiegimas neabejotinai susijęs su papildomomis išlaidomis, tačiau jo taikymas didesnių išlaidų nereikalauja. Be to, šio metodo teisinis reglamentavimas nekeltų didesnių problemų, kadangi tai iš

esmės panašus metodas, koks jau yra įtvirtintas BPK – apklausa nuotoliniu būdu. Dėrėtų paminėti, kad šis metodas – apklausa per vidinę televiziją – gerokai efektyvesnis už iki šiol Lietuvoje žinomą bei taikomą liudytojo ar nukentėjusiojo parodymų, duotų ikiteisminio tyrimo teisėjui, ištyrimą peržiūrint apklausos vaizdo ir garso įrašą. Taikant pastarąjį būdą, nėra galimybės užduoti apklausiamajam papildomų klausimų. Praktikoje neretai pasitaiko, kad tokių patikslinančių ar papildančių klausimų atsiranda, ir todėl tenka liudytoją ar nukentėjusįjį dar kartą kviesti į teismo posėdį ir papildomai apklausti, o tai gali papildomai psichologiškai traumuoti pažeidžiamą asmenį.

Širmos naudojimas. Taikant širmos metodą nukentėjusysis ar liudytojas fiziškai yra teismo posėdžių salėje, tačiau jis nuo proceso dalyvių yra atskirtas širma ir išvengia tiesioginio kontakto „akis į akį“. Taikant šį metodą, iš esmės būtų išlaikomi visi apklausos reikalavimai, išskyrus tai, kad asmens veidas nebūtų matomas. Todėl prieš pradėdant apklausą, teismas turėtų įsitikinti asmens tapatybę. Šio metodo taikymas Lietuvoje nebūtų susijęs su didelėmis materialinėmis išlaidomis, taip pat būtų suderinamas su galiojančiu teisiniu reglamentavimu.

Viešumo principo ribojimas arba parodymų davimas privačiai. Šis metodas nėra visai naujas Lietuvos teismų praktikoje. Štai Lietuvos apeliacinis teismas taiko tokią praktiką, pagal kurią nepilnametis nukentėjusysis apklausiamas ne teismo posėdžių salėje, o teisėjo kabinete, dalyvaujant tik teisėjų kolegijai (trims teisėjams), teismo posėdžių sekretorei, vaiko teisių apsaugos specialistams (išimtiniais atvejais dalyvauja ir prokuroras, gynėjas). Apklausos metu rašomas teismo posėdžio protokolas, kuris netrukus po apklausos paskelbiamas teismo posėdžių salėje visiems proceso dalyviams. Proceso dalyviams pateikus papildomų klausimų, jie užduodami pažeidžiamam liudytojui ar nukentėjusiajam grįžus į teisėjo kabinetą. Šis gerosios praktikos pavyzdys galėtų būti vienas iš variantų, kaip galima riboti pažeidžiamo liudytojo ar nukentėjusiojo viešinimą bei susidūrimą su kaltininku.

Kalbant apie viešumo principo ribojimą, būtina paminėti, kad bendroji teismo bylo nagrinėjimo taisyklė yra ta, jog bylos visuose teismuose nagrinėjamos viešai. Tačiau leidžiama neviešai nagrinėti teisme bylas dėl nusikalstamų veikų, kuriomis kaltinami arba dėl kurių yra pripažinti nukentėjusiaisiais jaunesni kaip aštuoniolikos metų asmenys, nusi kaltimų ir baudžiamųjų nusižengimų žmogaus seksualinio apsisprendimo laisvei ir neliečiamumui bylas, taip pat kitas bylas, kai siekiama užkirsti kelią paskelbti žinias apie privatų proceso dalyvių gyvenimą arba kai nukentėjusiajam dėl viešo bylos nagrinėjimo gali būti psichinė trauma ar kitokių sunkių pasekmių, taip pat kai apklausiamas liudytojas ar nukentėjusysis, kuriems taikomas anonimiškumas (BPK 9 straipsnio 3 dalis). Taigi teismai,

nagrinėdami baudžiamąsias bylas, kuriose dalyvauja pažeidžiami liudytojai ar nukentėjusieji, turėtų visais atvejais apsvarstyti galimybę rengti uždara teismo posėdį.

Uždaras teismo posėdis reiškia ne tik tai, kad jame negali dalyvauti visuomenės atstovai, kaltinamųjų, liudytojų ar nukentėjusiųjų artimieji, byloje neturintys jokio procesinio statuso, bet ir tai, kad apie tokią bylą negali būti informuojami ir žiniasklaidos atstovai. Lietuvos žiniasklaida yra labai aktyvi informuodama visuomenę apie nusikalstamas veikas, jų tyrimą, teisminį nagrinėjimą. Ypatingą visuomenės, todėl ir žiniasklaidos, susidomėjimą sukelia smurtiniai nusikaltimai (lytiniai nusikaltimai, nužudymai, sveikatos sutrikdymai ir kt.), apie kuriuos žiniasklaida stengiasi pateikti smulkmeniškai visą informaciją. Neabejotina, kad tokia viešai pateikiama informacija neigiamai veikia tiek visą visuomenę, tiek konkrečioje baudžiamajoje byloje dalyvaujančius asmenis, ypač jei jie yra pažeidžiami, tiek jų šeimos narius²². Ši žala mažose bendruomenėse gali sukelti ilgalaikę antrinę viktimizaciją. Esant atviram teismo posėdžiui, teismas neturi jokios galimybės apriboti žiniasklaidos atstovų dalyvavimo teismo posėdyje. Paprastai žiniasklaidos atstovai betarpiškai stebi teismo posėdį, o po jo rengia išsamius straipsnius. Tai yra dar viena priežastis, kodėl teismai, nagrinėdami baudžiamąsias bylas, kuriose dalyvauja pažeidžiami nukentėjusieji ar liudytojai, vis dėlto turėtų įvertinti galimybę rengti uždarus teismo posėdžius, kad bylos detalės kaip įmanoma mažiau būtų aprašomos viešai. Žinoma, vien šios priemonės žiniasklaidos atstovams apriboti priėjimą prie informacijos apie pažeidžiamus asmenis ir jų šeimos narius nepakaks. Net ir dabar, esant ganėtinai griežtam teisiniam baudžiamųjų bylų, kuriose nukentėjusiais ar įtariamaisiais (kaltinamaisiais) pripažinti vaikai, reglamentavimui, žiniasklaidoje neretai publikuojami straipsniai, kuriuose gausu detalių, iš kurių nesunkiai galima identifikuoti vaiko ir jo šeimos tapatybę. Pagal Lietuvos Respublikos nepilnamečių apsaugos nuo neigiamo viešosios informacijos poveikio įstatymą, draudžiama viešai skelbti informaciją su nuo nusikalstamos veikos arba kitų teisės pažeidimų nukentėjusio nepilnamečio asmens duomenimis, pagal kuriuos galima nustatyti jo asmens tapatybę (Įstatymo 5 straipsnis). Už šio reikalavimo nesilaikymą žiniasklaidos atstovams yra numatytos atitinkamos sankcijos, kurios praktikoje taikomos itin retai. Teisės aktuose, pavyzdžiui, Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatyme, galima būtų įtvirtinti draudimą skelbti duomenis apie baudžiamąsias bylas, kuriose dalyvauja pažeidžiami asmenys ir kurios buvo nagrinėjamos uždaruose teismo posėdžiuose. Taikant minėtas priemones galima būtų pasiekti šiuos tikslus: pirma, pats baudžiamasis procesas, net ir pakartotinės apklausos, pažeidžiamiesiems nukentėjusiesiems ir liudytojams nesukeltų tiek daug streso ir neigiamų emocijų, kiek gali sukelti ir

²² Išskyrus atvejus, kai patys nukentėjusieji kreipiasi į žiniasklaidos atstovus ir dalinasi informacija apie baudžiamąją bylą, tikėdamiesi, kad tik procesui vykstant viešai galima tikėtis teisingumo ir pan.

sukelia įprastine tvarka atliekamos apklausos teisme; antra, nukentėjusiajam ir liudytojui parodymų davimo metu jaučiantis saugiau, didėja tikimybė, kad jis duos išsamesnius ir tikslesnius parodymus, todėl tiesos nustatymas byloje bus mažiau komplikuoatas, o teismo nuosprendžio priėmimo procesas – paprastesnis; trečia, nukentėjusieji ir liudytojai, žinodami, jog yra galimybė liudijimo metu nesusidurti akis į akį su kaltininku ir parodymus duoti saugesnėje aplinkoje, rečiau sieks išvengti dalyvavimo baudžiamajame procese apskritai²³, todėl tokiu būdu bus užtikrinamas ne tik privatus nukentėjusiojo ar liudytojo interesas būti saugiam, bet ir valstybės interesas iširti nusikalstamą veiką, nustatyti kaltą asmenį ir jį tinkamai nubausti. Valstybė neturėtų ignoruoti proceso dalyvių interesų apsaugos ir atsakyti atitinkamų techninių priemonių taikymo teisiniame procese motyvuodama tuo, jog tai reikalaus nemažų materialinių ir finansinių išteklių.

TRUMPAI

- Saugią liudijimo aplinką nukentėjusiajam ir liudytojui gali padėti užtikrinti dvejopo pobūdžio priemonės – procesinės ir techninės.
- Palankiausiai vertinama procesinė priemonė – apklausa nuotoliniu būdu. Ši priemonė numatyta baudžiamojo proceso kodekse, tačiau dėl teorinių žinių ir praktikos stokos teismuose vis dar taikoma vangiai.
- Techninio pobūdžio priemonės (širma, vidinė televizija) Lietuvoje nėra plačiai žinomos ir taikomos. Jų taikymas neprieštarauja galiojančiam teisiniam reglamentavimui ir būtų gera pagalba pažeidžiamiesiems liudytojams ir nukentėjusiesiems.

Efektyvaus bendravimo technikos

Teisėsaugos institucijų atstovai, ypač ikiteisminio tyrimo metu, naudoja įvairias klausimų pateikimo technikas, kurios yra labiausiai orientuotos į įtariamojo prisipažinimo išgavimą. Turbūt labiausiai šiame kontekste žinoma 9 žingsnių REID apklausos metodika. Jos pagrindą sudaro keli principai. Pirmasis, kad įtariamasis visais būdais stengiasi išvengti tiesos sakymo. Antrasis, kad nusikaltimą įvykdęs asmuo kažkoku būdu yra jį

²³ Tokios situacijos teismų praktikoje yra ganėtinai dažnos, ypač prekybos žmonėmis bylose, kuriose aukos po apklausos ikiteisminiame tyrime išvyksta į užsienį ir į teismo posėdį liudyti neatvyksta. Nesant galimybės apklausti nukentėjusiųjų teismo posėdyje, teismams tenka priimti ir išteisinamuosius teismo nuosprendžius. Taip atsitiko, pavyzdžiui, Lietuvos apeliacinio teismo išnagrinėtoje baudžiamojoje byloje Nr. 1A-66/2011.

sau pateisinęs. Remdamasis šiais principais tyrėjas tai konfrontuoja, tai sako suprantąs nusikaltimo motyvus, tai kurdamas artimų santykių iliuziją išgauna įtariamojo galutinį prisipažinimą užduodamas uždarus ar alternatyvos pasirinkimo klausimus (Jayne, Buckley, 2013). Deja, panaši apklausos strategija, vykdoma su pažeidžiamais asmenimis, gali sukelti nereikalingų neigiamų išgyvenimų, antrinę viktimizaciją, atsisakymą liudyti ar nepilnos informacijos pateikimą.

Dėmesys ir parama pažeidžiamiesiems asmenims viso baudžiamojo proceso metu reikalauja dėmesingiau pažvelgti į jo metu vykstančio bendravimo ypatybes, principus, atkreipti dėmesį į emocinį bendravimo foną ir į jiems pateikiamų klausimų tipus bei formuluotes. Žemiau pateikiame kelis bazinius principus ir klausinėjimo taisykles, kurios užtikrina tausojančią poveikį pažeidžiamiesiems asmenims ir užtikrina jų liudijimų tikslumą.

1. Nepakenkti. Pagrindinis pažeidžiamų asmenų apklausos tikslas, priešingai nei dirbant su įtariamais nusikaltėliais, yra ne išgauti „prisipažinimą“ ar nusikaltimo detales, bet, pirmiausia, NEPAKENTI, nepabloginti traumą patyrusio žmogaus būsenos. Toks apklausos tikslo pakeitimas nėra lengvai suvokiamas teisėsaugos sistemoje, kurioje vis dar gaji senoji teisėsaugos paradigma, pagal kurią svarbiausia surinkti faktus ir nubauti kaltininką, o nukentėjusysis lieka šį procesą aptarnaujančiu asmeniu. Šio principo taikymas reikalauja iš teisėjo ir kitų proceso dalyvių pažeidžiamo asmens esamos būsenos ir patirtos traumos poveikio aiškaus supratimo ir sąmoningo sprendimo elgtis taip, kad jam padėtų jaustis saugiau. Tokius galimai žalojančius poveikius aptarsime vėliau.

2. Suteikti paramą. Pažeidžiamų asmenų papildomas informavimas prieš teismo posėdžius ir papildoma parama palaipsniui kuria sąlygas saugiam ir į bendradarbiavimą nukreiptam bendravimui. Deja, tai iš karto prarandama, kai proceso dalyviai kreipiasi į auką išreiškdami savo pyktį, pašaipą, panieką, kaltina. Pats klausimų emocinis tonas, agresyvus ar paniekinantis santykis gali tiesiogiai priminti nukentėjusiajam patirtą prievartą. Todėl nereti atvejai, kai nukentėjusysis nebegali atsakinėti į klausimus ar net nualpsta. Teisėjas, vykdydamas savo misiją, privalo išlikti neutralus proceso dalyvių atžvilgiu, tačiau, žinodamas pažeidžiamo nukentėjusiojo ar liudytojo psichologinę būklę, turėtų užtikrinti, kad prieš jį viena ar kita forma nebūtų vykdoma verbalinė agresija teismo salėje. Teismas taip pat turėtų užtikrinti, kad pažeidžiami asmenys turėtų galimybę nagrinėjime būti kartu su asmeniu, kuriuo pasitiki ir kuris gali užtikrinti reikiamą paramą. Toks asmuo gali būti įgaliotas atstovas (advokatas) arba tiesiog asmuo, kuriuo nukentėjusysis ar liudytojas pasitiki ir jaučia didesnę emocinį komfortą duodamas parodymus jam dalyvaujant.

3. Klausimų pateikimo priešasties paaiškinimas. Tai yra paramos teikimo forma galimai sutrikusiam ir stiprias emocijas patiriančiam pažeidžiamam asmeniui.

Apklausa siekiama gauti objektyvią informaciją ir išvengti traumuojančio poveikio, todėl siekiant nuraminti pažeidžiamus asmenis, prieš pradėdant jų apklausą, turėtų būti paaiškinama, kodėl jų klausinėjama, koks apklausos tikslas. Pavyzdžiui, sakoma: „Teismas dar kartą nori užduoti jums klausimus, kuriuos jūs galite girdėjęte ikiteisminio tyrimo metu. Tai daroma siekiant objektyviai išsiaiškinti įvykio aplinkybes. Suprantame, kad kai kurie klausimai jums gali būti labai asmeniškai ar nemalonūs. Jei tokie klausimai nebus susiję su byla, teismas jus nuo jų apsaugos. Jei kai kuriais atvejais abejosite dėl atsakymo ar jo nežinosite, prašome teismą apie tai informuoti.“ Tai reikėtų padaryti prieš pat pradėdant nukentėjusiojo ar liudytojo apklausą, po formaliosios dalies, kai asmuo yra prisiekdamas ir įspėjamas dėl atsakomybės už melagingų parodymų davimą.

Kaip jau rašėme, kad užsienyje taikoma praktika („angl. *prie-trial preparation*“), kai pažeidžiami asmenys dar prieš prasidedant teisminei nagrinėjimui, susipažįsta su teismu ir apklausos vieta, informuojami apie apklausos tikslą, apklausos procedūrą, į kokius klausimus jie gali neatsakinėti. Jie pamokomi, kaip elgtis, jei kaltinamasis ar jo advokatai siektų išprovokuoti pažeidžiamų nukentėjusiojo ar liudytojo emocines reakcijas ir taip sutrikdyti procesą.

4. Klausinėjimo pobūdis ir klausimų pateikimas. Rekomenduotina, kad pažeidžiamų asmenų apklausa ir liudijimas savo turiniu ir stiliumi daugiau primintų interviu, o ne apklausą ar tardymą. Kalbantis su nukentėjusiais ir juos lydėjusiais asmenimis paaiškėja, kad teismo metu jie jautėsi tarsi patys būtų nusikaltėliai. Tokį įspūdį jiems paliko piktas balso tonas, klausimų pateikimo būdas, paniekinama intonacija ir pan.

Svarbu prisiminti, kad dėl reakcijos į trauminį įvykį ar dėl stiprios emocinės reakcijos teismo nagrinėjimo metu (pavyzdžiui, dėl kaltininko dalyvavimo ar agresyvių reakcijų nukentėjusiųjų ar liudytojų atžvilgiu) pažeidžiamas asmuo gali neprisiminti net tų įvykio aplinkybių, kurios, atrodytų, buvo labai ryškios. Spaudimas skatinant prisiminti yra visiškai netinkamas ir, jei tai įvyksta, toks elgesys gali lemti neteisingą prisiminimą ir liudijimą. Pažeidžiamas asmuo turėtų būti nuramintas, kad neprisiminimas ar netikslus įvykio prisiminimas nėra melagingas liudijimas, ir paprašytas pateikti tas aplinkybes, kurias jis, jo manymu, gerai prisimena.

Pagrindinis pažeidžiamo asmens klausinėjimo principas – išlaikyti empatišką santykį ir suteikti maksimalią kontrolę pačiam valdyti savo pasakojimą apie įvykio aplinkybes. Geros praktikos pavyzdžiai siūlo kelias priemones psichologiniam saugumui išlaikyti ir tuo pat metu gauti reikiamą informaciją (išsamiau apie klausinėjimo būdus žr. Dereškevičiūtė, Chomentauskas, 2013).

Rekomenduojami klausimai

Rekomenduojami klausimai yra atvirieji, tikslinamieji, neutralieji.

Atvirieji klausimai – klausimai, skatinantys asmenį kalbėti laisvai ir pateikti išsamius atsakymus (ne tik „taip“ arba „ne“). Jie pateikiami apklausos pradžioje. Apie 75 proc. visų pokalbio klausimų turėtų būti atvirieji.

Pradžioje pateikiamas atvirasis klausimas (pavyzdžiui, „Kas jums žinoma apie prekybą žmonėmis, vykdytą šių dviejų asmenų?“) ar tiesiog siūloma liudijančiam asmeniui jam priimtina forma pačiam papasakoti viską, kas jam žinoma apie byloje nagrinėjamas aplinkybes.

Siekiant labiau išsiaiškinti vieną ar kitą įvykio aspektą, toliau užduodami atvirieji klausimai, šiek tiek susiaurinantys atsakymo sritį. Jie pradedami šiais klausiamaisiais žodžiais:

- ką („Ką darėte, kai nuėjote į kaltinamojo kambarį?“);
- kaip („Kaip elgėsi?“);
- koks, kokia, kokie, kokios („Kokios buvo jūsų pastangų išeiti pasekmės?“);
- kada („Kada nusprendėte, kad reikia kviestis pagalbos?“);
- kas („Kas pasikeitė, kai bandėte kviestis pagalbos?“).

Tikslinamieji klausimai – tai klausimai, kuriais dar labiau sukonkretinamas, papildomas, patikslinamas atsakymas į jau pateiktą klausimą. Pavyzdžiui:

- „Sakote, kad kaltinamasis neleido jums išeiti iš kambario. Ką jis konkrečiai darė?“
- „Paišinkite, ką turėjote galvoje sakydamas, kad kaltinamasis pasidarė nevaldomas.“
- „Ką konkrečiai jūs sakėte?“

Atvirieji ir tikslinamieji klausimai nėra priešingi vieni kitiems. Skirtingai juos pavadinant tik siekiama pabrėžti, kad tikslinamaisiais klausimais toliau konkretinamas atsakymas į pateiktą klausimą. Santykį tarp atvirųjų ir tikslinamųjų klausimų galima įsivaizduoti kaip piltuvėlį: pradžioje norime surinkti kuo platesnę informaciją, o tik vėliau ją siaurinti ir detaliau išnagrinėti. Jei teismo proceso metu per anksti pereinama prie siaurų tikslinamųjų klausimų, teismas gali nuklysti į detales praleisdamas nukentėjusiajam ir įvykio supratimui reikšmingas aplinkybes.

Neutralieji klausimai – tai tokie klausimai, kurie padeda išsiaiškinti liudytojo atsakymą neatskleidžiant, kokio atsakymo lauktų klausiantysis. Ne taip retai girdime, kai klausiant siekiama patvirtinti apklausą vykdančio asmens išankstinę nuostatą, interpretaciją ar įteigti, pasufleruoti pageidaujamą atsakymą. Tokie nukreipiamieji ar atsakymą menantys klausimai – neleistini. Neutraliųjų klausimų pavyzdžiai:

- „Kokie buvo jūsų susitikimo su kaltinamuoju tikslai?“
- „Ką jūs veikdavote susitikę? Papasakokite, ką darėte paskutinių susitikimų metu.“

Neleistini klausimai

Prie jų priskirtini nukreipiamieji (atsakymą menantys), vertinamieji klausimai ir klausimai, nesusiję su byla.

Sistemiškai analizuojant BPK normas, būtina prisiminti, kad pagrindinės teisinės apklausos taisyklės yra šios: iš pradžių kiekvienam liudijančiam asmeniui turi būti sudaryta galimybė papasakoti viską, kas jam žinoma apie byloje nagrinėjamas aplinkybes (laisvo pasakojimo stadija); tuomet apklausiamajam užduodami klausimai. Klausimai negali būti atsakymą menantys arba nesusiję su byla. Tokius klausimus teismo posėdžio pirmininkas turi atmesti. Prieš apklausą liudytojui ir nukentėjusiajam turėtų būti paaiškinta, kad į tokius klausimus jis turi teisę neatsakyti, o teismas turi išlikti aktyvus ir tokius klausimus atmesti apklausos metu. Neleistiniems klausimams taip pat priskirtini vertinimai ir pasisakymai, kurie pateikiami kaip klausimai, bet kuriais iš tiesų siekiama sukurti apie nukentėjusį ar liudytoją neigiamą įspūdį. Tokių klausimų poveikis yra ypač žalojantis.

Nukreipiamieji klausimai (atsakymą menantys klausimai) yra neutralių klausimų priešingybė. Nukreipiamieji klausimai tiesiogiai ar netiesiogiai sufleruoja atsakymą, kurį nori išgirsti apklausą vykdančias asmuo, jais bandoma daryti įtaką ir jie dažnai prasideda žodžiais „ar nemanote“, „ar sutinkate“. Keli pavyzdžiai:

– „Ar nemanote, kad toks jūsų elgesys ir apranga galėjo provokuoti kaltinamąjį siekti seksualinio artumo?“ (klausiantysis skatina nukentėjusį ieškoti savyje elgesio, kuris galėtų būti traktuojamas kaip seksualinės prievartos provokacija ar prievartos neigimas).

– „Jei teisingai supratau, įsivėlę į ginčą jūs taip įsitraukėte, kad abi pusės pradėjo nebesiskaityti su priemonėmis?“ (klausiantysis skatina nukentėjusį ieškoti ir pripažinti savo kaltės dalį patirto fizinio smurto epizode).

Nukreipimas gali pasireikšti ne tik klausimo forma. Pavyzdžiui, jei apklausą vykdančias asmuo smulkiai apibūdina įvykių seką, o vėliau klausia liudytojo nuomonės, jis sugestijuoja pritarti visai informacijai, nors ji gali būti tik iš dalies teisinga. Pavyzdžiui: „Kai atėjote į svečius pas kaltinamąjį, kuris jums atrodė simpatiškas, jūs pradžioje išgėrėte šampano, pasibučiavote, ėmėte glamonėtis ir po kurio laiko nebegalėjote sustoti. Ar teisingai jus supratau?“ (Viskas galėjo būti panašiai, tačiau mergina nenorėjo ir priešinosi lytiniam santykiams, o klausimas implikuoja tai, kad mergina irgi negalėjo sustoti).

Nukreipiamieji klausimai gali ypač stipriai paveikti pažeidžiamus asmenis, kurie dėl amžiaus, protinio išsivystymo lygio ar dėl patiriamos emocinės būsenos proceso metu a) netiksliai suvokia tokius klausimus ir už jų slypinčius klausiančiojo siekius; b) yra linkę paklusti autoritetams ar jėgą simbolizuojančioms figūroms ir todėl linkę elgtis taip, kaip jiems netiesiogiai siūlo klausiantysis. Netinkamai atsakydami į nukreipiamuosius klausimus, jie pateikia netikslų ir jiems nepalankų įvykio vaizdą.

Vertinamieji klausimai. Šiuo atveju klausimas formuluojamas taip, kad jo dalį sudaro vertinimas (arba jis yra menamas), kuris nepalankioje šviesoje pristato pažeidžiamą asmenį, jo asmenybę, moralę, poelgio motyvus, gyvenimo būdą ar pan. Pavyzdžiui: „Iki išvykimo į Didžiąją Britaniją Jūsų gyvenimo būdas buvo gana laisvas – per dvejus metus gyvenote bei intymius santykius palaikėte net su aštuoniais vyrais. Ar taip?“ (prieš uždarąjį klausimą „Ar taip“, kuris reikalauja atsakymo „taip“ ar „ne“ yra išsakoma klausiančiojo vertinimas apie, jo manymu, palaidą asmens gyvenimo būdą. Kad ir ką apklausiamasis atsakytų, jis tarsi patvirtina tokią poziciją); „Jūs minėjote, kad kiekvieną savaitgalį, skirtingai nei kitos jūsų kurso draugės, jūs gundančiai pasipuošdavote ir eidavote į klubus, siekdama gerai praleisti laiką ir užmegzti naujų pažinčių.“

Teismų praktikoje atvejai, kai gynyba nukentėjusiesiems ar liudytojams užduoda klausimus, kuriais nori paniekinti apklausiamąjį, parodyti jo blogąsias savybes ir tokiu būdu sumenkinti parodymų vertę, yra gana dažni. Tokiuose klausimuose slypintis apklausiamojo veiksmų išankstinis, subjektyvus, paniekiantis vertinimas traumuojamai veikia nukentėjusįjį ar liudytoją. Nors įstatymiškai ir nėra aiškiai reglamentuota, tačiau tokiais atvejais teismas turėtų išlikti aktyvus ir neleisti užduoti vertinamojo pobūdžio klausimų (jie tam tikra prasme irgi yra atsakymą menantys). Juk tokiais atvejais proceso dalyviai užduoda ne klausimą, bet išsako savo negatyvius vertinimus, kurie dangstomi klausimo forma.

Su byla nesusiję klausimai. Pagrindinis baudžiamojo proceso tikslas – nustatyti objektyvią tiesą byloje arba, kitaip tariant, kaip įmanoma tiksliau atkurti nusikalstamo įvykio aplinkybes ir jas teisiškai įvertinti. Šis baudžiamojo proceso tikslas nubrėžia ir įrodinėjimo ribas – tai reiškia, kad įrodinėjimas negali tęstis be galo – jis turi trukti tiek ir būti tokios apimties, kad būtų įmanoma nustatyti įvykio aplinkybes. Šios taisyklės galioja ir kalbant apie liudytojų ar nukentėjusiųjų apklausas – visi šiems proceso dalyviams užduodami klausimai turi būti susiję su nagrinėjamu nusikalstamu įvykiu ir jais turi būti siekiama nustatyti vieną ar kelias reikšmingas bylai aplinkybes. Baudžiamojo proceso įstatymas liudytoją²⁴ apibrėžia kaip asmenį, apie kurį yra duomenų, kad jis gali žinoti kokių nors reikšmingų aplinkybių, padėsiančių išspręsti bylą. Todėl ir jį apklausiant, turi būti užduodami klausimai, išimtinai susiję su baudžiamąja byla, joje nagrinėjamomis aplinkybėmis. Visi klausimai, kuriais siekiama vienaip ar kitaip išgauti informaciją apie asmeninį nukentėjusiojo ar liudytojo gyvenimą, siekiant šias aplinkybes vėliau panaudoti vertinant šių asmenų parodymų patikimumą, turėtų būti atmetami. Bylą nagrinėjantis teismas, būdamas gerai susipažinęs su baudžiamosios bylos medžiaga ir žinodamas, ko-

²⁴ Nukentėjusiojo apklausą reglamentuoja tos pačios taisyklės, kaip ir liudytojo apklausą.

kios aplinkybės yra svarbios, visus kitus klausimus turėtų atmesti arba, kilus abejonėms, pasiteirauti klausiančiojo, kokias aplinkybes jis ketina įrodinėti gavęs atsakymą į užduotą abejonių sukėlusį klausimą. Galbūt tą klausimą užtektų performuluoti ir jo reikšmė abejonių nekeltų. Apklausiamasis pats turi teisę atsisakyti duoti parodymus apie aplinkybes, nesusijusias su byla. Šią teisę jam garantuoja jau pats liudijančio asmens apibrėžimas, pateiktas baudžiamojo proceso įstatyme. Kaip jau minėta, ši teisė ir jos turinys prieš apklausą liudytoji ir nukentėjusiajam turi būti išaiškinti, o teismo pareiga užtikrinti, kad šia teise apklausiamasis galėtų tinkamai ir efektyviai naudotis. Kaip pavyzdį galima paminėti tokią situaciją, kai gynyba, apklausdama lytinio nusikaltimo auką, uždavinėtų jai klausimus apie jos paauglystę, pirmuosius lytinius santykius (jei jie neįvyko išžaginimo metu) ir pan. Akivaizdu, kad tokie klausimai emociškai ir psichologiškai pažeidžiamam nukentėjusiajam turėtų sukelti didelį psichologinio diskomfortą, todėl jie neturėtų būti užduodami. Kita vertus, nagrinėjant, pavyzdžiui, prekybos žmonėmis baudžiamąją bylą, nukentėjusiajam pateikiami klausimai apie jo socialinę aplinką, kaip ir apie praeitį, gali būti reikšmingi siekiant nustatyti jo pažeidžiamumą (pasinaudojimas asmens pažeidžiamumu – vienas iš būdų palaužti jo valią). Be abejo, šie klausimai turi būti užduodami itin korektiškai ir profesionaliai, nesudarant įspūdžio, kad yra domimasi apklausiamuoju kaip asmeniu, o ne siekiama nustatyti bylai reikšmingas aplinkybes.

Riboto taikymo ar vengtini klausimai

Uždarieji klausimai – klausimai, kurie, priešingai nei atvirieji klausimai, riboja apklausiamojo atsakymą. Uždarieji klausimai dažniausiai pradedami žodeliais „ar“, „gal“ („Ar mokate naudotis ginklu?“, „Ar uždurbate pakankamai lėšų pragyvenimui?“, „Ar po to jūs dar buvote susitikę?“). Į uždaruosius klausimus atsakoma žodeliais „taip“ arba „ne“. Uždarieji klausimai nėra tinkami pokalbio pradžiai, nes apklausiamasis turi būti skatinamas kalbėti atvirai ir pateikti išsamius atsakymus. Be to, užduodant tokius klausimus gali būti gaunama tik tokia informacija, kuri atspindi klausiančiojo galvoje turimą versiją, bet už ribų palieka kitas reikšmingas aplinkybes. Pavyzdžiui, klausiant „ar po to jūs dar buvote susitikę?“, už klausimo ribų lieka telefono skambučiai, susirašinėjimas ir kt. Tokio pobūdžio klausimus rekomenduotina pateikti tik tais atvejais, kai norima pasitikslinti liudytojo atsakymus – faktus, informaciją („Ar teisingai supratau, kad jūs buvote surištas ir parą vienas paliktas kambaryje?“; „Jūs sakėte, kad kaltinamieji reikalavo iš jūsų 100000 eurų?“).

Klausimas „kodėl“ dažniausiai yra užduodamas tada, kai siekiama išsiaiškinti veiksmų priežastis. Jo patartina vengti, nes jis dažnai yra suvokiamas kaip tiesioginis ar netiesioginis kaltinimas, puolimas, todėl atsakydamas į tokį klausimą asmuo linkęs teisintis,

gintis ar pateikti socialiai pageidautinus atsakymus. Klausimą „kodėl“ rekomenduojama keisti klausimais „kaip atsitiko, kad...“, „kas atsitiko, kad...“, „kokie veiksniai padarė įtaką...“. Pavyzdžiui, klausimas „Kodėl taip dažnai keičiate gyvenamąją vietą?“ keistinas klausimu „Kokios priežastys paskatino keisti gyvenamąją vietą pirmą (antrą, trečią...) kartą?“.

Dvigubi klausimai – du ar keli klausimai, pateikiami vienu metu (kai kada – vienu sakiniu). Pavyzdžiui:

– „Dėl ko susidomėjote skelbimu apie darbą užsienio klube? Kokio darbo tikėjotės? Kaip manote, kodėl jį ieškota merginų būtent iš Lietuvos?“

Tokių klausimų rekomenduojama vengti ir prašyti, kad proceso dalyviai užduotų po vieną klausimą. Pažeidžiami asmenys sunkiai sukaupia dėmesį, dėl emocinių veiksnių jų suvokimas gali būti nepakankamai tikslus. Todėl keli klausimai, net jei jie nėra nukreipiamieji ar vertinamieji, gali sutrikdyti asmenį. Be to, ir kitiems asmenims nėra aišku, į kurį iš klausimų norima atsakymo, o kai atsakymas pateikiamas, gali būti klaidu suvokti, į kurį iš klausimų buvo atsakyta.

Sudėtinga kalba. Teisėjas, advokatai, kaltintojai klausimuose labai dažnai naudoja sudėtingas klausimų konstrukcijas, profesinius terminus. Asmuo, esantis streso būsenoje ar žemesnio išsilavinimo, sunkiai supranta tokius klausimus. Todėl jų reikėtų vengti, o advokatų sudėtingai suformuluotus klausimus galima prašyti patikslinti ar paaiškinti.

TRUMPAI

- Bendraujant su pažeidžiamais asmenimis teismo proceso metu reikėtų dėmesingai įvertinti bendravimo ypatybes, atkreipti dėmesį į emocinį foną, pateikiamų klausimų tipus bei formuluotes.
- Apklausa savo turiniu ir forma turėtų būti siekiama nepakenkti pažeidžiamiesiems asmenims, suteikti jiems paramą, jei jie patiria verbalinę agresiją ar spaudimą, be to, turi būti paaiškinta klausinėjimo priežastis.
- Rekomenduojama apklausą pradėti nuo atvirųjų klausimų, į kuriuos atsakydamas asmuo gali laisvai formuluoti mintis, ir palaipsniui pereiti prie tikslinamųjų klausimų. Užduodami klausimai turi būti neutralūs, apklausiamasis iš jų neturėtų suprasti, kokio atsakymo iš jo tikimasi.
- Teisėjas turėtų neleisti pateikti nukreipiamųjų (atsakymą menančių) klausimų, vertinamųjų klausimų.
- Teisėjas turėtų vengti, kiek tai įmanoma, uždaryjū klausimų, klausimų, prasidedančių „kodėl?“, dvigubų klausimų ir kontroliuoti, kad nebūtų pateikiama sudėtingų klausimų.

Liudytojų ir nukentėjusių emocijos ir jų valdymas teismo proceso metu

Emocinių reakcijų atpažinimas. Emocijų perteikiamas turinys

Teismo darbuotojų ir teisėjų gebėjimas atpažinti emocijas gali jiems padėti aiškiau suprasti savo pačių ir teismo dalyvių reakcijų priežastis, jas lengviau valdyti ir priimti tinkamus sprendimus. Šiuo metu plačiausiai naudojama P. Ekmano 6 pagrindinių emocijų klasifikacija. Joje skiriamos džiaugsmo, nuostabos, liūdesio, baimės, pykčio ir pasišlykštėjimo emocijos. Šios emocijos būdingos visiems žmonėms, nepriklausomai nuo jų rasės, lyties, išsilavinimo, kultūros. Dar daugiau – jos yra labai panašiai reiškiamos veido mimikos raumenimis ir gali būti nesunkiai atpažįstamos. Šiuo metu yra sukurtos kompiuterinės programos, kurios pagal veido raumenų įtampą gana tiksliai nustato žmogaus patiriamas emocijas.

Paplitęs įsitikinimas, kad emocijas mums sukelia įvykiai ar kiti žmonės, yra klaidingas. Emocijos atsiranda kaip automatinė mūsų reakcija (taip pat ir kitiems žmonėms) ir parodo, kiek konkreči situacija ar įvykis atitinka mūsų poreikius, lūkesčius. Jei situaciją suvokiame kaip palankią mūsų turimų poreikių atžvilgiu, automatiškai jaučiame teigiamas emocijas, jei aplinkybės ar žmonės suvokiami kaip nepalankūs ar neatitinkantys mūsų poreikių, – jaučiame neigiamas emocijas. Pavyzdžiui, jei mums svarbus pripažinimas, labai tikėtina, kad vadovo pagyrimas, viršijantis mūsų lūkesčius, sukels mums džiaugsmą. Išimtis – nuostaba, nes ši reakcija atspindi tai, kad susidūrėme su kuo nors netikėta. Nuostaba yra tarsi pažintinių procesų mobilizacija, po kurios seka emociškai teigiamas ar neigiamas išgyvenimas.

Teismo procese dažniausiai susiduriame su neigiamomis pažeidžiamų asmenų emocijomis, tad jas aptarsime kiek išsamiau.

Baimė – paprastai kyla tada, kai asmuo susiduria su realia ar menama grėsme. Ši emocija labiausiai tikėtina teismo salėje, nes nukentėjusysis susiduria su kaltinamuoju, kuris sukėlė trauminius išgyvenimus. Net jei nukentėjusysis tiesiogiai nemato kaltinamojo, yra tik apklausiamas apie įvykį, visai tikėtina, kad jis vėl patirs baimę ar net panikos priepuolį. Kai kuriais atvejais kaltinamojo vaizdas ar iškilusios atmintyje nusikaltimo detalės gali sukelti matomą sutrikimą, kartais – net sąmonės praradimą. Baimės emocija dėl anksčiau buvusio trauminio patyrimo yra natūrali ir nevalinga. Tyrimais įrodyta, kad smegenų dalyje, vadinamoje Amono ragu, užfiksuoti grėsmingos situacijos požymiai, t. y. nevalingo fragmentiško prisiminimo detalės, nedalyvaujant smegenų žievei, kuri atsakinga už sąmoningą informacijos apdorojimą, pradeda fiziologinius, psichologinius ir elgesio pokyčius „bėk-kovok-sustink“, kuriuos išsamiai aprašėme 2-ame šio leidinio skyriuje.

Pažeidžiamas asmuo gali pradėti elgtis labai agresyviai („kovok“ reakcija), atsisakyti liudyti ir bandyti pasitraukti („bėk“ reakcija), sustingti, nereaguoti į klausimus, nesugebėti kalbėti, nualpti („sustink“ reakcija). Jei nusikaltimo metu asmuo patyrė trauminį poveikį, tai šiuo atveju vien detalių prisiminimas ar susidūrimas su asmenimis sukuria panašų poveikį, t. y. asmuo dar kartą patiria traumą. Tokios prigimties baimės reakcija yra mažai kontroliuojama valios ar sąmoningų pastangų, tuo labiau patikinimų, „kad čia nėra ko bijoti“.

Kas darytina teismo salėje, jei matome aiškius baimės reakcijos pasireiškimus? Pirmiausia, reikėtų pripažinti, kad psichologinė parama ir saugumas iki teismo posėdžio pradžios nebuvo užtikrintas ar atliktas netinkamai, arba šis konkretus asmuo apskritai nebuvo priskirtas pažeidžiamų asmenų kategorijai ir, atitinkamai, jo atžvilgiu nebuvo ieškoma būdų, kaip išvengti antrinės viktimizacijos. Esant aiškiai matomai ir stipriai baimės reakcijai, teisėjui reikėtų tuoj pat apsvarstyti ir galimai priimti sprendimą atidėti teismo posėdį ir ieškoti galimybių apklausti pažeidžiamą asmenį atskirose patalpose ar pasinaudoti vaizdo konferencijos galimybėmis. Rizikos tęsiant apklausą yra šios: 1. Antrinė viktimizacija – pažeidžiamas asmuo patiria trauminį patyrimą su jį lydinčiomis fiziologinėmis ir psichologinėmis pasekmėmis. 2. Pažeidžiamo asmens liudijimas dėl anksčiau aptartų reagavimo ypatybių gali būti labai nepatikimas, tad gali būti priimti nepagrįsti sprendimai.

Pyktis – tai viena iš dažniausiai stebimų nukentėjusiųjų ir liudytojų emocijų, nes pyktis gali kilti ir kaip reakcija į patiriamą grėsmę, su kuria susiduria nukentėjusysis, pamatęs nusikaltimą padariusį asmenį, ir pasąmoningai pasirengia kovai. Tačiau pykčio priešasčių laukas yra platesnis. Jis kyla ir tada, kai asmuo susiduria su objektyvia ar įsivaizduojama kliūtimi patenkinti savo poreikį, lūkestį, norą išlaikyti savo savigarbą. Pavyzdžiui, asmeniui, skubančiam į lėktuvą, pyktį gali sukelti bet koks priešais važiuojančios mašinos stabtelėjimas ar automobilių spūstis. Pyktis yra tarsi stipri evoliuciškai atsiradusi motyvacinė energija pašalinti kliūtį, kuri prasminga kovoje su priešininku dėl grobio, tačiau nėra naudinga nei anksčiau aprašytu atveju, nei juo labiau teisme.

Teismo procese nukentėjusiųjų pyktį gali sukelti dėl vieno ar kelių priešasčių atsiradusi proceso dalyvių ir teisėjo elgesio interpretacija, kad teismas negina jo, bet stengiasi pateisinti kaltinamąjį; kad yra pernelyg švelnus kaltininkui ir trukdo įgyvendinti norimą kerštą už patirtas skriaudas; kad be reikalo tik gaišina laiką, nes ir „taip viskas aišku“; kad neatsižvelgia į patiriamą nukentėjusiojo diskomfortą ir specialiai jį dar kartą stato į keblią padėtį ir pan. Pyktis taip pat kyla, kai situacija ar veiksmai, kuriuos asmuo yra priverstas daryti, griaua, pažeidžia jo turimą savęs vaizdą, savigarbą, norimą išlaikyti įvaizdį kitų žmonių akyse. Pavyzdžiui, asmuo, kuris įsivaizduoja esąs stiprus ir galintis pasirūpinti savimi, pyksta, kai yra prašomas prisiminti situaciją, kai buvo bejė-

gis, pažeidžiamas, priverstas elgtis priešingai savo turimiems įsitikinimams. Šiuo atveju pykčio taikiniu dažnai tampa būtent asmenys, kurie verčia dar kartą išgyventi jo „aš“ vaidą griauinantį įvykį. Pats asmuo dažniausiai nesupranta tokio jausmo dinamikos ir jo kilmės ir to, kad jo pykčio tikroji priežastis nėra teisėjas, prokuroras ar advokatas. Jis tik pradeda jausti stiprėjančius neigiamus jausmus teisėjui, gynėjui ar kaltintojui, kurie užduoda klausimus, tikslinančius įvykio aplinkybes. Pyktis paprastai sukelia nevalingą priešškumą ir tų asmenų, į kuriuos yra nukreiptas. Teisėjas, prokuroras ir kiti proceso dalyviai gali pradėti jausti susierzinimą ar pyktį, kai nukentėjusysis nuolat išreiškia nepasitenkinimą proceso eiga, elgiasi agresyviai. Taip nukentėjęs asmuo daro sau blogą paslaugą emociškai nuteikdamas prieš save asmenis, kurių misija yra jam padėti.

Tačiau teismo proceso dalyviai, kaip savo srities profesionalai, turėtų stebėti savo pačių jausmų kitimą, suprasti jų priežastis ir mokėti kontroliuoti savo emocijas, išlikti nepaveikti nukentėjusiojo priešškų reakcijų.

Teisėjas turi galimybių, tiesa, ribotų, daryti poveikį ir nukentėjusiojo pykčiui. Pirmiausia, jis turėtų išlaikyti palankų, atjaučiantį santykį nukentėjusiojo atžvilgiu. Antra, laipsniškai keisti nukentėjusiojo požiūrį į save kaip į pagalbininką, o ne priešą. Tai gali būti daroma nuolat aiškinant klausimo (pakartotinio klausinėjimo) priežastį ir priminant, kad teismas siekia išsiaiškinti visas aplinkybes, kad galėtų tinkamai apginti nukentėjusiojo interesus. Subtilūs kreipinio elementai, žodžiai, intonacija, veido išraiška palaipsniui turėtų padėti suprasti nukentėjusiajam, kad pykčio objektu tapę asmenys (teisėjai, prokuroras ir pan.) iš tikrųjų yra pagalbininkai, o ne kliūtis, kurią reikia įveikti.

Liūdesys – emocija, lydinti praradimą, netektį. Liūdesio priežastimi gali būti fizinė reikšmingo asmens netektis, patirti materialiniai nuostoliai, prarasta galimybė gyventi tam tikrą gyvenimo būdą. Tačiau dažnai intensyvaus liūdesio priežastis yra gilesni psichologiniai dalykai. Pavyzdžiui, labdaros organizacijos vadovė po brutalaus apiplėšimo, kurį įvykdė kaimynystėje gyvenantis socialiai remtinas asmuo, ilgai negalėjo įveikti depresijos, nes šis įvykis atėmė jos tikėjimą labdaros darbo prasmingumu, jos gyvenimo prasmę. Reikšminga netektimi gali būti prarastas geras vardas, reputacija, tikėjimas savo fiziniu ar psichiniu nepažeidžiamumu ir gera savijauta, prarasta savigarba, pakitę santykiai su aplinkiniais. Pirmo kurso studentė po patirto bandymo išprievartauti patyrė stiprią psicho-

loginę krizę, nes, jos žodžiais tariant, pasidarė „nešvari, sujaukta kaip sena paklodė“. „Kam aš tokia reikalinga?“ – retoriškai klausė ji. Liūdesio apimtam žmogui būdingas susiaurėjęs sąmonės laukas – jis vis grįžta mintimis prie skriaudos, praradimo, kaskart atrasdamas vis naujų netekties aspektų ir taip dar labiau blogindamas savo paties būseną. Liūdesio jausmą dar gilina bejėgiškumo, beprasmiškumo, o ypač beviltiškumo išgyvenimai. Neretai nukentėjusysis, leisdamasis šio negatyvaus emocinio išgyvenimo spirale žemyn, gali susirgti depresija. Depresijai, be ilgalaikės prislėgtos nuotaikos, būdingas nusišalinimas, atsiskyrimas, negalėjimas patirti malonių išgyvenimų ir sumažėjusi energija. Kartu su depresijos gilėjimu didėja ir savižudybės rizika, todėl ikitiesminio tyrimo metu ar kitose baudžiamojo proceso stadijose reikia pasistengti, kad toks asmuo laiku gautų ne tik palaikymą, bet ir reikiamą profesionalaus psichologo ar psichiatro konsultaciją.

Teismo proceso metu proceso dalyviai turi ribotas galimybes koreguoti pažeidžiamo asmens prislėgtą nuotaiką. Tam tikras nuotaikos pasikeitimas tikėtinas, kai asmuo skatinamas kalbėti apie dalykus, kuriuos jis supranta, kontroliuoja, išmano. Viena iš priežasčių, dėl kurių apklausą verta pradėti nuo laisvo pasakojimo, yra ta, kad norima aukai suteikti maksimalią proceso kontrolę ir tokiu būdu šiek tiek normalizuoti jos vidinę būseną. Tokio apklausos būdo efektyvumą iš dalies patvirtina ir teismų praktikos atvejai, kai nukentėjusieji, duodami parodymus, laisvo pasakojimo metu gana išsamiai išdėsto įvykio aplinkybes, apibūdina jausmus įvykio metu ir po to išvardina padarinius. Liūdesio kontrolės priemonei priskirtume nukentėjusiojo paruošimą liudyti, nes aptariant veiksmus, kuriuos reikės atlikti, kalbama ir apie tai, kam visa tai yra reikalinga. Liūdimas dėl skaudaus praradimo, beviltiškumo ir netikėjimo, kad kas nors pasikeis į gera, todėl kiekvienas pozityvesnis žvilgsnis į ateitį yra nedidelė pergalė. Pozityvūs į ateitį orientuoti teisėjo ar kitų proceso dalyvių pasakymai gali daryti teigiamą poveikį. Aišku, tais atvejais, kai apklausa tampa neįmanoma dėl depresyvos pažeidžiamo asmens būsenos, apklausą verta nutraukti ir pasirūpinti, kad asmuo nedelsiant gautų reikiamą artimųjų, NVO ar profesionalų pagalbą.

Pasišlykštėjimas – emocija, kuri patiriama, kai asmuo susiduria su kažkuo, kas jam yra visiškai nepriimtina, kas yra už jam priimtino pasaulio ribų, atspindi priešingas vertybes ir pan. (socialiniuose santykiuose ji patiriama kaip panieka). Ši emocija yra tarsi automatinis matas – „svetima – sava“. Taip europietis maisto lėkštėje pamatęs kirminą jaučia pasišlykštėjimą, o kinas – nuryja iš pasitenkinimo seiles... Panašūs jausmai atsiranda ir asmeniui susidūrus su visai kitokiomis vertybėmis, būdingomis, pavyzdžiui, nusikaltėliams ar atskiroms socialinėms grupėms.

Pasišlykštėjimas, panieka teismo salėje gali pasireikšti ir nukentėjusiojo atžvilgiu, ypač jei jo gyvenimo būdas yra neįprastas, šokiruojantis, propaguoja skirtingas vertybes ar yra

apsirengęs iššaukiamai. Nukentėjusysis, pavyzdžiui, priklauso seksualinių mažumų grupei ar kuri ilgą laiką dirbo prostitucijos versle, ar valkatauja. Kai tokio nukentėjusiojo atžvilgiu išreiškiama kaltinamojo ar kitų proceso dalyvių panieka, kad ir subtilia forma, ji yra stipriai traumuojanti, nes nukentėjęs asmuo tikisi ne socialinio paniekinimo, o, priešingai, paramos, supratimo, atjaunos. Todėl teisėjas turėtų akylai stebėti tokio santykio pasireiškimus ir juos tuoj pat stabdyti kaip pasisakymus, nesusijusius su byla.

TRUMPAI

- Teismo procese dažniausiai susiduriame su neigiamomis pažeidžiamų asmenų emocijomis – baime, pykčiu, liūdesiu, pasišlykštėjimu (panieka).
- Baimė – labiausiai tikėtina emocija teismo salėje, nes nukentėjusysis susiduria su grėsmę keliančiu kaltininku ar yra apklausiamas apie įvykį, kuris sukėlė traumuojančius išgyvenimus. Jei baimė yra labai intensyvi, patiriamas panikos priepuolis ar sustingimas. Teismo posėdžio daroma žala pažeidžiamam nukentėjusiajam yra labai didelė, todėl vengiant antrinės viktimizacijos jį reikėtų nutraukti ir pasirinkti neturintį žalojančio poveikio apklausos būdą. Pyktis gali kilti ir kaip reakcija į patiriamą grėsmę, su kuria susiduria nukentėjęs asmuo, pamatęs nusikaltimą padariusį asmenį, arba kai asmuo susiduria su objektyvia ar įsivaizduojama kliūtimi, trukdančia patenkinti poreikį, lūkestį. Teismo posėdyje nukentėjusiojo patiriamas pyktis kartais nepagrįstai nukreipiamas į teisingumą vykdančius asmenis. Iššūkis teismui – suprantant pažeidžiamo asmens būseną, išlaikyti su juo palankų, atjaučiantį santykį. Aišku, pykčio raiška, trukdanti teismo tvarkai, turi būti įvardijama kaip netoleruotina ir stabdoma. Kaltinamojo reiškiamas pyktis nukentėjusiojo atžvilgiu yra visiškai netoleruotinas, nes traumuoja pažeidžiamą asmenį.
- Liūdesys lydi praradimo įsisamoninimą ir yra natūrali reakcija. Tačiau jis gali būti tiek intensyvus, kad pažeidžiamo asmens apklausa gali būti neįmanoma. Todėl ikiteisminio tyrimo metu ar kitose tyrimo stadijose reikia pasistengti, kad toks asmuo laiku gautų palaikymą ir, kai reikia, profesionalaus psichologo ar psichiatro konsultaciją.
- Pasišlykštėjimas, panieka teismo salėje gali pasireikšti nukentėjusiojo atžvilgiu ypač dėl jo šokiruojančio gyvenimo būdo, propaguojamų vertybių ar aprangos. Kaltinamojo ar kitų proceso dalyvių nukentėjusio asmens atžvilgiu reiškiamas panieka yra stipriai traumuojanti, todėl teisėjas turėtų akylai stebėti tokio santykio pasireiškimus ir tuoj pat stabdyti.

Sudėtingos situacijos teismo posėdžio metu ir jų valdymas

Pati apklausa pažeidžiamam nukentėjusiajam ar liudytojui jau yra tam tikra stresinė situacija, kurios neigiamą poveikį dar labiau padidinti gali tam tikri kaltininko ir (ar) jo aplinkos sukelti veiksniai. Teismų praktikoje pasitaiko tam tikrų specifinių, išimtinių situacijų, kai nukentėjusiajam ar liudytojui būtina užtikrinti ypatingą emocinę, psichologinę ar net fizinę apsaugą. Čia kalbama apie situacijas, kai kaltininkas ir (ar) teismo posėdyje dalyvaujantys jo aplinkos žmonės gali siekti daryti psichologinį, verbalinį arba net fizinį poveikį nukentėjusiajam ar liudytojui. Todėl trumpai norėtūsi aptarti tokias situacijas ir pasiūlyti galimą jų sprendimo būdą.

Psichologinis poveikis gali pasireikšti grėsmingos aplinkos sukūrimu tiek prieš teismo posėdį, tiek jo metu (pavyzdžiui, didelis būrys kaltininkui artimų asmenų teismo posėdžių salėje; kaltininko ir jam artimų asmenų įkyrūs, ilgai trunkantys žvilgsniai į nukentėjusįjį ar liudytoją; tam tikrų nusikalstamą veiką primenančių daiktų atsinešimas į teismo posėdžių salę ir pan.). Tokie veiksmai lyg ir nėra akivaizdžiai išreikštas psichologinis poveikis nukentėjusiajam ar liudytojui, tačiau konkrečiam asmeniui, į kurį jie nukreipti, gali sukelti didelį stresą bei traumą. Teisėjai, prokurorai bei teismo posėdžių sekretoriai turi būti išmokyti atpažinti tokį psichologinį poveikį darančius veiksmus ir juos užkardyti. Tai galima padaryti, pavyzdžiui, apribojant galimybę neleistinai besielgiantiems asmenims toliau dalyvauti teismo posėdyje, nukentėjusįjį pasodinti atokiau nuo kaltinamajam artimų asmenų, teismo posėdžių salėje nukentėjusįjį ar liudytoją pasodinti taip, kad nematytų kaltininko, pasiūlyti nukentėjusiajam ar liudytojui pasikviesti į teismo posėdį artimą asmenį ar, tiesiog, viešai įspėti kaltininką nedaryti poveikio nukentėjusiajam ar liudytojui. Kokį psichologinio poveikio užkardymo būdą pasirinkti, kiekvienu atveju turėtų nuspręsti teisėjas, remdamasis savo pastebėjimais ar gavęs informaciją apie neleistiną poveikį iš pareigūnų. Be to, labai svarbu informuoti nukentėjusįjį bei liudytoją, kad šie, pajutę jų atžvilgiu daromą neigiamą poveikį, nebijotų informuoti apie tai prokuroro, teismo posėdžių sekretoriaus ar teisėjo bei paprašyti jų imtis atitinkamų priemonių.

Verbalinis poveikis nukentėjusiajam ar liudytojui gali būti daromas būtent apklausos metu, kuomet kaltininkui ir jo gynėjui suteikiama teisė užduoti klausimus šiems proceso dalyviams. Apie tai, kokia turi būti apklausa ir kokių klausimų reikėtų vengti, jau buvo rašyta šiame leidinyje. Norėtūsi dar kartą pabrėžti, kad teismas turėtų išlikti aktyvus apklausos metu ir neleisti uždavinėti klausimų, kurie gali turėti neigiamą poveikį nukentėjusiajam ar liudytojui. Taip pat derėtų neleisti kaltininkui ir jo gynėjui daryti neigiamą verbalinį poveikį baigiamųjų kalbų metu, kai proceso dalyviai turi teisę

išreikšti savo nuomonę dėl byloje surinktų įrodymų, jų vertinimo. Jei kaltininkas ir jo gynėjai kalba nekorektiškai, šmeižia ar įžeidinėja nukentėjusįjį, vertina jo poelgius, kurie neturi jokios įtakos nagrinėjamam įvykiui, tokia baigiamoji kalba turi būti nutraukta ir pasiūlyta kalbėti apie bylos esmę.

Teismų praktikoje pasitaiko ir ne taip akivaizdžiai išreikšto verbalinio poveikio nukentėjusiajam ar liudytojui atvejų – jiems yra šnibždama, grasinama ne teismo posėdžio metu ir pan. Deja, tokio neleistino poveikio teisėsaugos institucijų pareigūnai gali ir nepastebėti, todėl visais atvejais reikia drąsinti nukentėjusįjį bei liudytoją informuoti teismą ir pareigūnus apie bet kokį jų atžvilgiu daromą poveikį.

Fizinis poveikis liudytojui ar nukentėjusiajam gali pasireikšti bet kokio pobūdžio fiziniu smurtavimu prieš jį – pastūmimu, pargriovimu, smūgių rankomis ar kojomis sudavimu ir pan. Teismų praktikoje tokios situacijos yra itin retos, tačiau pasitaiko. Tais atvejais, kai kaltininkas yra suimtas, jo fizine apsauga rūpinasi konvojaus pareigūnai, kurių pareiga užkardyti bet kokį fizinį smurtą teismo posėdžių salėje. Kiek sudėtingesnė situacija, kai kaltininkas yra laisvėje. Tokiu atveju nukentėjusiųjų ir liudytojų apsauga turi pasirūpinti pirmiausia posėdžių salėje esantys teisėsaugos institucijų pareigūnai, kurie turi nedelsdami iškviesti ir policijos pareigūną, budintį kiekviename teismo pastate. Dažniausiai pagalbos mygtukas yra įtvirtintas šalia teismo posėdžių sekretoriaus vietos. Šis pareigūnas turi būti išmokytas, kaip elgtis tokioje situacijoje.

Kartais fizinis smurtas ir psichologinis spaudimas teismo salėje nėra laiku pastebimas ir sustabdomas. Viena nukentėjusioji skundėsi, kad teismo salėje jai už nugaros atsisdėję kaltinamųjų draugai spardė kojas, daužė jai per nugarą, tačiau to niekas nematė. Tokių situacijų įmanoma išvengti organizacinėmis, prieš posėdį apgalvotomis priemonėmis, pavyzdžiui, tinkamai susodinti aukas ir liudytojus, kad nebūtų galimybės jiems daryti tokio poveikio. Bet kokiu atveju, teisėjas turi būti ypač dėmesingas posėdžio metu, kad panašūs įvykiai negalėtų vykti.

BENDRAVIMAS SU LIUDYTOJ AIS IR NUKENTĖJUSIAISIAIS TARP BEI PO TEISMO POSĖDŽIŲ

Vertinant susiklosčiusią teisėsaugos institucijų praktiką, galima sakyti, kad bendravimas su liudytojais ir nukentėjusiais tarp teismo posėdžių ir pasibaigus baudžiamosios bylos nagrinėjimui nevyksta. Išskyrus tai, kad nukentėjusysis visais atvejais gauna priimtų procesinių sprendimų kopijas, taip pat informaciją apie tai, kad nuteistasis, pro-

kuroras ar kitas proceso dalyvis padavė apeliacinį arba kasacinį skundą, taip pat informaciją apie kaltininko paleidimą iš įkalinimo įstaigos (ši informacija teikiama tik pačiam nukentėjusiajam pageidaujant ir šį pageidavimą patvirtinus savo parašu). Liudytojas nėra informuojamas nei apie tolesnę proceso eigą, nei apie kaltininko likimą, bausmės atlikimo pabaigą ar pan.

Toks elgesys su pažeidžiamais nukentėjusiais ir liudytojais neatitinka Direktyvoje pateiktųjų rekomendacijų bei užsienio valstybių praktikos, todėl ilgainiui turėtų kisti. Prasminga atsižvelgti į paties baudžiamojo proceso pastarųjų dešimtmečių pokyčius, o būtent į tai, kad pats baudžiamasis procesas šiandien labiau orientuotas ne į retribuciją ar keršto siekimą kaltininkui, o į reabilitaciją bei restituciją. Tad ir pažeidžiamų asmenų atžvilgiu ilgainiui turėtų būti sukurta priemonių sistema, padėsianti pažeidžiamam nukentėjusiajam ir liudytojui išgyventi ilgalaikius nusikalstamos veikos bei įvykusio baudžiamojo proceso padarinius. Tokias paslaugas turėtų teikti NVO arba valstybinių institucijų specialistai, išmokyti dirbti su pažeidžiamais baudžiamojo proceso dalyviais.

Koks galėtų būti teismo vaidmuo? Rekomenduotina kartu su priimtu teismo sprendimu nukentėjusiajam išsiųsti informacinio pobūdžio pranešimą su nuorodomis, kur jis gali kreiptis (į kokias NVO ar valstybines institucijas) tikėdamasis psichologinės, socialinės ar kitokio pobūdžio pagalbos. Kalbant apie pažeidžiamus liudytojus, šiems, netrukus po parodymų davimo teisme, taip pat turėtų būti pasiūloma psichologinė pagalba, kurią galėtų teikti tiek teismuose dirbantys psichologai, kurių etatus rekomenduojama įsteigti kiekviename teisme, tiek kitų organizacijų (NVO ar valstybinių) psichologai.

Bendravimas su nukentėjusiuoju tarp teismo posėdžių šiuo metu apsiriboja tuo, kad nukentėjusiajam yra siunčiami teismo pranešimai apie būsimo teismo posėdžio laiką ir vietą. Toks pranešimas, nukentėjusiajam pačiam ar per atstovą aktyviai dalyvaujant baudžiamajame procese, yra pakankamas. Tačiau tuo atveju, jei nukentėjęs asmuo pasirenka dėl psichologinės traumos, kaltininko baimės nedalyvauti baudžiamajame procese, tokio oficialaus informavimo gali ir nepakakti. Tokiu atveju rekomenduotina teismams, siunčiant teismo pranešimą, trumpai nurodyti, kokioje stadijoje pranešimo siuntimo metu yra baudžiamosios bylos nagrinėjimas, ką planuojama atlikti artimiausiame teismo posėdyje, kodėl buvo paskelbta pertrauka ankstesniame teismo posėdyje ir pan. Tokios išsamios informacijos pateikimas prieš kiekvieną teismo posėdį nukentėjusiajam leis jaustis saugesniam, būti labiau informuotam, be to, jis turės galimybę pasirinkti teismo posėdžius, kuriuose pageidauja dalyvauti – pavyzdžiui, stebėti kaltininko ar konkretaus liudytojo apklausą, pasakyti baigiamąją kalbą ir pan.

TRUMP AI

- Šiuo metu nėra susiformavusios praktikos, kad su nukentėjusiais ar liudytojais būtų palaikomas kontaktas tarp teismo posėdžių ir pasibaigus teisminiam procesui.
- Rekomenduotina keisti tokią praktiką ir pažeidžiamiems nukentėjusiesiems bei liudytojams, net ir pasibaigus baudžiamajam procesui, pasiūlyti reabilitacinio pobūdžio priemones – psichologo, socialinio darbuotojo ar kito specialisto pagalbą.
- Rekomenduotina informuoti nukentėjusįjį apie teismo procesą ne tik siunčiant pranešimus apie teismo posėdžio laiką ir vietą, bet ir trumpai nurodant, kokioje stadijoje yra procesas, kokie veiksmai atlikti paskutiniame teismo posėdyje ir kokie numatomi atlikti artimiausiame teismo posėdyje.

5. Visuomenės pasitikėjimo teismais ir teisėsaugos sistema didinimas

sichologinė parama pažeidžiamiesiems asmenims yra svarbi ne tik dėl humanistinių paskatų ir teismo proceso vykdymo efektyvumo. Nukentėjusiųjų pasitenkinimas teisėsaugos sistema yra svarbus ir todėl, kad yra glaudžiai susijęs su visuomenės pasitikėjimu jos pačios pagrindais. Ne veltui Lietuvos teismai vienu iš savo strateginių tikslų nurodo visuomenės pasitikėjimo teismais rodiklio gerėjimą. Iš tiesų situacija gerėja (2011 m. vidurkis buvo 14,8 %, 2012 m. – 16,3 %, 2013 m. – 19,3 %,), bet, lyginant su kitomis, ypač Skandinavijos, šalimis nėra gera. Pavyzdžiui, remiantis Nusikalstamumo prevencijos Lietuvoje centro 2009 metais atliktu tyrimu, 2008 metais teismų darbą gerai vertino tik 34 proc. apklaustųjų, atitinkamai blogai teismų darbas buvo įvertintas net 50 proc. apklaustųjų (Visockas, 2010). Vadovaujantis apibendrintais visuomenės nuomonės tyrimų centro „Vilmorus“ 1998–2010 m. duomenimis, apklausų rezultatai rodo pastoviai žemą pasitikėjimą teismais: jais pasitiki tik 14–20 proc. gyventojų, o nepasitikėjimą išreiškia net 38–48 proc. žmonių. Skandinavijos šalyse situacija yra žymiai geresnė. Antai, švedų atlikto tyrimo duomenimis, net 61 proc. apklaustųjų patvirtino pasitikintys Švedijos teisėsaugos sistema (lyginant su 2006 metais, šis skaičius išaugo nuo 54 proc.), o teismais pasitiki 51 proc. apklaustųjų (išsamiau apie šį tyrimą – www.bra.se). Danijoje atliktų apklausų rezultatai dar įspūdingesni – 2011 metais atlikto tyrimo duomenimis, Danijos teismais pasitiki net 85 proc. apklaustųjų, o nepasitiki tik 10 proc. (daugiau apie šį tyrimą – www.unstats.un.org). Iš www.prosperity.com tinkalpyje pateiktų apklausos duomenų matyti, kad bene didžiausias pasitikėjimas teismais ir visa teisine sistema fiksuojamas Norvegijoje, čia teismų sistema pasitiki net 88 proc. gyventojų.

Nukentėjusiųjų neigiamos patirtys, susijusios su teisėsauga, daro reikšmingą įtaką nepasitenkinimu teisėsaugos sistema ir yra susiję su mažesniu noru pranešti apie nusikaltimus. Tyrimai rodo, kad apie daugumą kriminalinių nusikaltimų nepranešama policijai (Eijken, 1994; Geis, 1990; Van Kesteren, Mayhew, & Nieuwbeerta, 2001). Pavyzdžiui, Kanadoje, kur pasitikėjimas teisėsauga yra, palyginti su kitomis šalimis, aukštas, tik viena iš trijų nusikaltimo aukų apie tai pranešė policijai (Besserer & Trainor, 2000). Tokia reakcija gali būti sietina su visuomenėje dėl nežinomų priežasčių paplitusiomis neigiamomis nuostatomis, tačiau, atrodo, kad prie to prisideda betarpiškas neigiamas nukentėjusių asmenų patyrimas susidūrus su teisėsaugos institucijomis. Tyrimų duomenys patvirtina, kad nukentėjusieji turi labiau neigiamą požiūrį į policiją nei asmenys, neturėję tokio patyrimo (Van Dijk, 1999).

Nurodoma (Ahrens, 2002), kad apie ketvirtadalį visų moterų patiria seksualinę prievartą, bet dėl visuomenėje paplitusių stereotipų apie tai nepraneša. Dalis moterų, kurios praneša apie prievartą, vėliau nustoja kalbėti apie prievartą dėl trijų pagrindinių

priežasčių: susiduria su jų pačių kaltinimu ir nejautriu santykiu, neefektyvia ir netinkama pagalba, abejonėmis dėl prievartos fakto remiantis paplitusiais mitais apie išprievartavimą. Todėl labai svarbu suprasti konkrečias nepasitenkinimo priežastis ir nukentėjusiųjų poreikius, kad išvengtume antrinės viktimizacijos ir padidintume nukentėjusiųjų bendradarbiavimą su teisėsaugos institucijomis ir teismais.

Manome, kad šioje knygoje pristatomas jautrus ir dėmesingas požiūris į pažeidžiamus asmenis bei asmeninis atsakomybės už paramą jiems prisiėmimas, iš esmės pagerins pasitikėjimą teismais ir teismo darbuotojų bei teisėjų pasitenkinimą savo atliekamu darbu.

LITERATŪROS SĄRAŠAS:

1. Ahrens, C. E. (2002). Silent and silenced: The disclosure and non-disclosure of sexual assault. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences and Engineering*. 63(3-B), 1553.
2. American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 5th ed. Washington, DC: Author.
3. Andrew, M. (2004). Dissociation and violence. A review of the literature. *Trauma, violence & abuse*, 5(1), 21-46.
4. Angel, C. M. (2005). Crime victims meet their offenders: testing the impact of restorative justice conferences on victims' post-traumatic stress symptoms. *ProQuest*. Paper AAI3165634. Prieiga per internetą: <http://repository.upenn.edu/dissertations/AAI3165634>. Žiūrėta: 2015 m. sausio 3 d.
5. Arkowitz, H., Lilienfeld, S. O. (2009). Why science tells us not to rely on eyewitness accounts. *Scientific American*, Jan 8.
6. Atkinson, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., Ben, D. J., & Nolen Hoeksema S. (1996). *Higard's introduction to psychology*. Philadelphia: Harcourt Brace College Publishers.
7. Barlow, D.H. (2002). *Clinical handbook of psychological disorders: a step-by-step treatment*. UK, The Guilford Press.
8. Becker-Blease, K. A., Freyd, J. J. (2006). Research participants telling the truth about their lives.
9. Belevičius, L., Jurka, R. (2007). Proceso veiksmų atlikimo garso ir vaizdo nuotolinio perdavimo priemonėmis galimybės. *Jurisprudencija*, 10(100), 75-83.
10. Besserer, S., Trainor, C. (2000). Criminal victimization in Canada, 1999. *Juristat*, 20(10), Statistics Canada Catalogue no. 85-002-XPE.
11. Bracha, Stefan H. (2004). Freeze, flight, fight, fright, faint: adaptationist perspectives on the acute stress response spectrum. *CNS Spectrums*. 9(9), 679-685.
12. Campbell R., Ahrens C., Wasco S., Sefl T., Barnes H. (2001). Social reactions to rape victims: healing and hurtful effects on psychological and physical health outcomes. *Violence and Victims*, 16, 287-302.
13. Daniel J. Siegel, M.D. (2010). *Mindsight: the new science of personal transformation*. New York, Bantam Books.
14. Darves-Bornoz, J. M., Alonso, J., de Girolamo, G., Graaf, R.D., Haro, J.M., Kovess-Masfety, V., Lepine, J.P., Nachbaur, G., Negre-Pages, L., Vilagut, G., Gasquet, I. (2008). Main traumatic events in Europe: PTSD in the European study of the epidemiology of mental disorders survey. *Journal of traumatic stress*, 21, 455-462.
15. Dereškevičiūtė, E., Chomentauskas G. (2013). *Praktinis vadovas valstybės tarnautojų atrankos komisijoms*. Vilnius: Žmogaus studijų centras.

16. Domanskaitė-Gota, V., Elklit, A., Christiansen, D. M. (2009). Victimization and PTSD in a Lithuanian national youth probability sample. *Nordic psychology*, 61, 66–81.
17. European Commission For The Efficiency Of Justice. (2014). *Draft guidelines on the organisation and accessibility of court premises*. Prieiga per internetą: www.coe.int/T/dghl/cooperation/cepej/default_en.asp. Žiūrėta: 2014 m. gruodžio 20 d.
18. Europos sąjunga. (2012). *Europos parlamento ir tarybos direktyva*. Europos sąjungos oficialusis leidinys nr. L 315/57.
19. Europos Žmogaus Teisių Teismas. (2005). *Byla Bocos – Cuesta v. The Netherlands*, nr. 54789/00. Prieiga per internetą: [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70963#„itemid“:\[„001-70963“\]](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-70963#„itemid“:[„001-70963“]). Žiūrėta 2015 m. sausio 15 d.
20. Fautsko, T. F. (2013). *Steps to best practices for court building security*. National Center for State Courts. Prieiga per internetą: <http://ncsc.contentdm.oclc.org/cdm/ref/collectio/facilities/id/170>. Žiūrėta: 2015 m. sausio 12 d.
21. Fusé, T., Forsyth, J.P., Marx, B., Gallup, G.G., Weaver, S. (2007). Factor structure of the tonic immobility scale in female sexual assault survivors: an exploratory and confirmatory factor analysis. *Journal of Anxiety Disorders*, 21, 265–283.
22. Gersons, B. P.R., Meewisse, M. L., Nijdam, M.J., Olff, M. (2011). *Protocol: Brief Eclectic Psychotherapy for posttraumatic stress disorder (BEPP)*. Academic Medical Centre, University of Amsterdam.
23. Gray, J.A. (1987). *The psychology of fear and stress*, 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
24. Grossman, D., & Siddle, B. K. (2004). Critical incident amnesia: The physiological basis and the implications of memory loss during extreme survival stress situations. *The Firearms Instructor: The Official Journal of the International Association of Law Enforcement Firearms Instructors*, 31.
25. Hanson, P. G. (1986). *The joy of stress*. Canada: Hanson Stress Management Organization.
26. Heidt, J. M., Markx, B. P., Forsyth, J. P. (2005). Tonic immobility and childhood sexual abuse: a preliminary report evaluating the sequela of rape-induced paralysis. *Behavioral Research and Therapy*, 43(9), 1157–71.
27. Herman, J. L. (1992). Complex PTSD: A syndrome in survivors of prolonged and repeated trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 5 (3), 377–391.
28. Herman, J. L. (1992a). *Trauma and recovery: The aftermath of violence*. New York: Basic Books.
29. Hobson, J. A. (1988). *The dreaming brain*. New York: Basic Books.
30. Honig, A. I. L., Lewinski, W. J. (2008). A survey of the research on human factors related to lethal force encounters: Implications for law enforcement training, tactics, and testimony. *Law Enforcement Executive Research Forum*. Prieiga per internetą: <http://www.forcescience.org/articles.html>. Žiūrėta: 2014 m. gruodžio 17 d.
31. Horowitz, M. J. (1986). *Stress response syndromes*. Michigan: J. Aronson.

32. Yates, A. (1987). Should young children testify in cases of sexual abuse? *American Journal of Psychiatry*, 144(4), 476-480.
33. Jayne, B. C., Buckley, J. P. (2013) *The Reid Technique of interrogation*. Prieiga per internetą: https://www.reid.com/educational_info/canada.html. Žiūrėta 2015 sausio 11 d.
34. Kandel, E., Schwartz, J., Jessell, T. (1991). *Principles of neural science*, 3 leidimas. New York: Elsevier.
35. Kazlauskas, E., Mažulytė, E., Želvienė, P., Dovydaitytė, M., Skruibis, P. (2013). Trumpalaikės eklektinės potrauminio streso psichoterapijos veiksmingumas: Vilniaus BEPP studijos žvalgomojo tyrimo rezultatai. *Sveikatos mokslai*, 23 (5), 40-45.
36. Kesteren, J., Mayhew, P., Nieuwebeerta, P. (2001). Criminal victimization in seventeen industrialised countries: key findings from the 2000 International crime victims survey. Prieiga per internetą: <https://www.ncjrs.gov/App/Publications/abstract.aspx?ID=187198>. Žiūrėta 2014 m. gruodžio 15 d.
37. Kohnken, G. A. (2002). German perspective on children's testimony. *Children's Testimony. A Handbook of Psychological Research and Forensic Practice*. (red. Westcott, H.L., Graham, M.D., Bull, H.C.). Great Britain: John Wiley & Sons.
38. Koutsikou, S., Crook J. J., Earl, E. V., Leith, J. L., Watson, T. C., Lumb, B. M., Apps, R. (2014). Neural substrates underlying fear-evoked freezing: the periaqueductal grey-cerebellar link. *The Journal of Physiology*, 592 (10), 2197-2213.
39. Langton, L., Truman, J. (2014). Socio-emotional impact of violent crime. Special report. *Bureau of Justice Statistics*. NCJ 247076.
40. LeDoux J.E. (1996). *The emotional brain*. New York: Simon & Schuster.
41. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas. (2014). Nutartis baudžiamojoje byloje Nr. 2K-7/2014. Prieiga per internetą: <http://eteismai.lt/byla/98720969022004/2K-7/2014>. Žiūrėta 2015 m. sausio 15.
42. Loftus, E. F. (2002). Memory faults and fixes. *Issues in Science and Technology*, 18(4), 41-50
43. Luxenberg, T., Joseph, S., Kolk, V., Bessel, A. (2001). Complex trauma and disorders of extremes Stress (DESNOS) diagnosis, part one: assessment. *Directions in Psychiatry*, 21, The Hatherleigh Company.
44. Manchester, W. (1988). *The Last Lion: Winston Spencer Churchill*. United States: Little, Brown and Company.
45. McCarley, J. S., Vais, M., Pringle, H., Kramer, A. F., Irwin, D. E., & Strayer, D. L. (2001). *Conversation disrupts visual scanning of traffic scenes*. Paper presented at the Ninth Vision in Vehicles Conference, Brisbane, Australia.
46. Michailovič, I. (2007). *Viktimologijos raida ir perspektyvos*. Vilnius: teisinės informacijos centras.
47. Morgan, J. (2004). Tort, Insurance and Incoherence. *The Modern Law Review*, 67 (3), 384-401.

48. Moskowitz, A. (2004). Scared stiff: catatonia as an evolutionary-based fear response. *Psychological Review*, 111 (4), 984-1002.
49. Nacionalinis medicininės klasifikacijos centras. (2008). *Tarptautinė ligų klasifikacija. 10 leidimas*. Australija: Australijos sandrauga.
50. Pearlman, C. A. (1982). Sleep structure variation and performance. In W. B. Webb (Ed.), *Biological rhythms, sleep and performance* (pp. 143-173). New York: Wiley.
51. Polukordienė, O. K. (2003). *Psichologinės krizės ir jų įveikimas*, Vilnius.
52. Quas, J.A., McAuliff, B.D. (2009). Accommodating child witnesses in the criminal justice system: Implications for death penalty cases. *Mental Disorder and Criminal Law. Responsibility, Punishment and Competence* (red. Schopp, R.F., Wiener, L. R., Bornstein, B.H. ir kiti). New York: Springer.
53. Schoen, L. S., & Badia, P. (1984). Facilitated recall following REM and NREM naps. *Psychophysiology*, 21, 299-306.
54. Scrignar C. B. (1988). *Post-Traumatic Stress Disorder*, 2nd ed. New Orleans, Bruno Press.
55. Scrima, L. (1982). Isolated REM sleep facilitates recall of complex associative information. *Psychophysiology*, 19, 252-258.
56. Seaward, B. L. (2012). *Managing Stress: Principles and Strategies for Health and Well-Being*, Sixth Edition. Paramount Wellness Institute.
57. Social Landlords. Crime and Nuisance group (2010). Risk Assessment Matrix for vulnerable ASB victims. *HouseMark News*, 471. Prieiga per internetą: [http://www.housemark.co.uk/hmresour.nsf/lookup/SLCNG_Bulletin196.2_RAM.pdf/\\$File/SLCNG_Bulletin196.2_RAM.pdf](http://www.housemark.co.uk/hmresour.nsf/lookup/SLCNG_Bulletin196.2_RAM.pdf/$File/SLCNG_Bulletin196.2_RAM.pdf). Žiūrėta: 2015 m. sausio 12 d.
58. Strayer, D., Drews, F., & Johnston, W. (2003). Cell phone-induced failures of visual attention during simulated driving. *Journal of Experimental Psychology: Applied Sciences*, 9(1), 23-32.
59. Strang, H., Sherman, L., Angel, C., Woods, D., Bennett, S., Newbury-Birch, D. (2007). Victim evaluations of face to face restorative justice conferences: A quasi-experimental analysis. *Journal of Social Issues*, 62, 281-307.
60. Tamarit, J., Villacampa, C., & Filella, G. (2010). Secondary victimization and victim assistance. *European Journal Of Crime, Criminal Law & Criminal Justice*, 18(3), 281-298.
61. The Ethics of Asking and Not Asking About Abuse. *American Psychologist*, 61 (3), 218-226.
62. U.S. Department of Justice Office of Justice Programs. First response to victims of crime. (2008). Prieiga per internetą: <http://rapecrisis.org.za/information-for-survivors/secondary-trauma/>. Žiūrėta 2014 m. gruodžio 14 d.
63. Uscila, R. (2005). *Viktimologijos pagrindai. Nusikaltimų aukų socialinė ir teisinė apsauga Lietuvoje: mokslinis-metodinis leidinys*, Vilnius.
64. Van Dijk, J.J.M. (1999). *Caring for Crime Victims*. New York, Criminal Justice Press.

65. Van Kestern, J. N., Mayhew, P., Nieuwebeerta, P. (2001). Criminal victimization in seventeen industrialized countries. Key findings from the 2000 International Crime Victims Survey. Netherlands Ministry of Justice: Research and documentation centre.

66. Visockas, E. (2010). Visuomenės pasitikėjimas baudžiamojo teisingumo sistema Lietuvoje. Pranešimas XXIII-Iojoje metinėje Baltijos kriminologų konferencijoje „Nusikaltimai ir bausmės baltijos regione“ Prieiga per internetą: http://www.teise.org/data/evaldas_visockas.pdf. Žiūrėta 2015 m. sausio 11 d.

67. Walton, E. (1994). The confrontation clause and the child victim of sexual abuse. *Child and Adolescent Social Work*, 11(3), 1994, 195-207.

68. Wemmers, J. (1996). *Victims in the criminal justice system*. Amsterdam: Kugler Publications.

69. Wemmers, J. A. (2009). Where do they belong? Giving victims a place in the criminal justice process. *Criminal Law Forum*, 20, 395-416.

70. Wright, C. V., Johnson, D. M. (2012). Encouraging legal help seeking for victims of intimate partner violence: the therapeutic effects of the civil protection order. *Journal Of Traumatic Stress*, 25(6), 675-681.

